

W O M E N
OF THE

R E S I S T A N C E

Women of the Resistance
Experiences and narratives between Italy, Slovenia and Croatia

Žene u Pokretu otpora
Iskustva i pripovijesti između Italije, Slovenije i Hrvatske

Ženske in odporniško gibanje
Izkušnje in pripovedi med Italijo, Slovenijo in Hrvaško

Donne della resistenza
Esperienze e narrazioni tra Italia, Slovenia e Croazia

ABOUT THE PROJECT

Women of the Resistance

“Women of the Resistance” is a project based on the discovery of the diary of Maria Antonietta Moro. Moro was a woman born on the border between Italy and Slovenia who fought first as a partisan with the Yugoslavians, and then with the Italians.

Starting with her story, we developed this project which deals with three main themes:

- the extraordinary importance of women during the war, a role which is still not sufficiently understood or recognized;
- the role of women in modern society, in which women are in many ways still in a disadvantaged position relative to men;
- the concept of heroes and heroines, who would not be needed in an ideal context in which everyone participates in improving the society.

The project’s first aim was to motivate citizens to reflect on the ideals that have pushed many women into action, as well as the consequences of their decisions. Without the fight of those who oppose injustice, our world today would be a very different one. We wanted to try to understand why so many women joined the Resistance, what it means to be a “rebel” today and what are the main values women’s participation in the Resistance left to the younger generations.

In order to do this, we established a strong network of organisations that each supports the exchange of information and spreads awareness about the origin of values that are at the basis of active European citizenship. The partnership has been established between associations in three neighbouring countries: Italy (the Friuli Venezia Giulia region), Slovenia and Croatia. Named “Adriatische Kustenland” at the time, this is an area that was under direct German control in 1943. The German repression was particularly hard on these regions. All of the involved associations contributed enormously to the project with respect to the experiences based on their backgrounds.

The project had several main activities: high school workshops, open calls for theme-related essays and AV products, an international conference and a final memorial day.

The aim of the more than 70 workshops in high schools in Slovenia, Italy and Croatia was to open up a discussion about the decisions of these women to take part in the Resistance; the consequences that it had on their lives and society; what it means for a woman to be “in resistance” today; what are the main values that the women’s Resistance has left to the younger generations. The “Women of the Resistance” conference in Udine involved speeches of historians and living witnesses, and was oriented towards

the absence of women's involvement in official historiography, as well as the role that women played during the war. The Resistance Day in Trieste provided young people the opportunity to interact in all three languages for one common goal, which was to discover and explore the places of Resistance in this symbolically important city.

With this project, we placed the focus on the fight of our women for the values that we as Europeans share today. We also want to underline how enormous and difficult of a step it was for these women to react - and to use their examples to motivate the younger generations to reflect on the values that moved them, the sacrifices that were needed, the "heritage" they left us, and the changes that these actions have made in society.

The role of women is largely concealed in the official histories of most European countries. Resistance has become an inconvenient topic, mainly as a result of the growth of populism and the crisis of values. We forget that the Resistance is the basis upon which stands European peace. For some decades after the war, social welfare was a direct result of positive social engagement which stemmed from the Resistance, but populists and the "rebels without a cause" seem to forget this. The experiences of the supposedly "weaker" members of society can serve as models for the next generation of Europeans who must overcome the current solidarity crisis.

Borut Jerman
Head of the Project

Women of the Resistance
Experiences and narratives between Italy, Slovenia and Croatia

Alessandro Cattunar, Quarantasettezeroquattro - Gorizia

Women and the Resistance movement. Experiences and narratives between Italy, Slovenia and Croatia

On 4th March 2016, the international convention entitled "Donne della Resistenza" was held at Teatro San Giorgio in Udine.

Lecturers were invited to talk about a complex and multifaceted topic to try and provide insight on some historiographical interpretations and recent case studies carried out in Italy, Slovenia and Croatia.

The convention was marked by a translational approach developed outside the academic environment in order to promote analysis and dialogue within the civil society.

We not only tried to examine the peculiarities of the resistance experiences in the three countries but also the common traits, continuities and contaminations, especially concerning narratives in the post-war period. The speeches focused on the different ways women were involved in the opposition against the regime and in the war, offering a historical reflection on female resistance towards Nazi-fascism. We described the lives of the protagonists, analysed the historical-political-ideological context that led to their involvement, studied the imagery that developed in the different countries as regards the role of women in resistance movements and scrutinized stereotypes, imaginations and representations, both during the war and in the following decades.

We realised the importance of different experiences, points of view and narrations. This is why we need to talk about "women" and "resistance movements" in plural. It was interesting to see how women were deeply involved and had a crucial role in the opposition against the regime in all three countries. The types of fighting, the formation and consolidation of an Antifascist conscience, the reasons for the opposition are varied and include military, civil and cultural forms of resistance. Women undertook roles of couriers and armed fighters, nurses and workers, housewives and young intellectuals, all of which merged into a multifaceted panorama that reinstates the central role of women within resistance operations and tales.

Michela Ponzani

Choosing disobedience. The existential dimension of Antifascism in the memory of Partisan women

“The first operation in which I took part on December 16th left me disheartened. Francesco, Pasquale and I followed a Fascist in uniform down the road. Pasquale was the one who took the shot. After seeing the Fascist falling to the ground and realizing he was young - he was more or less our age - Pasquale stood still instead of moving away, trembling and retching. Francesco and I had to take him by the arm and carry him away .¹”

With these words Partisan Maria Teresa Regard recalled the start of her experience in the Resistance movement.

Just like her, between the autumn of 1943 and the spring of 1945, a whole generation of women in their twenties made the “arduous choice”, as defined by Rita Montagnana, i.e. the choice to take up arms and fight the international war against Fascism.

With the men sent to the front to fight in distant lands, getting involved in the civil war and finally taken prisoners, the women became the strategic target of the “war against civilians”. They became the protagonists of that “unarmed” resistance made up of both big and small gestures for everyday survival. And the memories of Partisan women are precisely what put the concept and legitimacy of the “just war” into question with its strategies, use of force and the criminal conduct of the armies.

Joining the Resistance movement meant choosing to consciously renounce the role of prey, victim and sacrificial loot for the first time in the history of armed conflicts.

Becoming a Partisan also meant fighting for emancipation and freeing themselves from a Fascist education based on the respect for hierarchy both inside and outside the home, which reduced women to being “the fundamental rock of the home, exemplary wives and mothers” .²

For women, being part of the Resistance movement represented a definitive break with traditional society, as being Partisan meant turning away from the common models applied to women dictated by the patriarchal mentality.

“Women claim their right to decide their destiny. Those who say women should stay at home are traitors and liars. Houses collapse and the fact that women are the keepers of the hearth cannot impede it”. These words are the reason behind the proud choice - unpredictable and never

1 M. T. Regard, *Autobiografia 1924-2000*, Franco Angeli, Milano 2010, p. 37.

2 Refer to French family and demography by Il selenitain «La Tribuna», 9th August 1917, quoted by P. Meldini, *Sposa e madre esemplare. Ideologia e politica della donna e della famiglia durante il fascismo*, Guarraldi, Rimini-Firenze 1975, p. 21.

renounced - of those who wished to resist. A "private war" for women who suddenly stopped considering themselves simply as mothers or daughters - but as fighters against German occupants or Fascist soldiers of the Social Republic, and for the freedom from the moral prejudices and social discrimination imposed by a male culture.

This might be why former Partisan courier Marisa Ombra recalled the end of the Partisan experience, the liberation and the return to a normal life with more sadness than joy, stressing the intensity of what the Resistance movement brought about for women. "It was the end of a period of transgression for us girls", she concluded.

Girls and Antifascism during the war

Before being inspired on the ideological and military front by the strict words of the presidency of the Antifascist parties reunited in the CLN (Comitato di Liberazione Nazionale - National Liberation Committee), it was the instinctive critique of everyday events that led women to join the Antifascist movement. It was a manifestation of the distance they took - initially on a human and almost existential level - from the rhetoric of the incorruptible world and grandiose destiny yearned for Italy by the regime propaganda. Their critique originated precisely from their repugnance towards the apathy of a society where one could only "OBEY, BELIEVE AND FIGHT", and which renounced the fight for its civil and democratic rights.

Well before the military defeat of 8th September 1943 and the arrival of a large-scale ideological conflict, the reason behind the loss of consensus for the regime originated precisely from the deep social crisis that had affected Fascism ever since the 1930s, in a country destined to enter the war without much enthusiasm.

The consensus which the Duce enjoyed up to that moment - thanks to the reclamation of the swamps in the Agro Pontino area or to the war in Ethiopia, which brought back the Empire on the "Roman hills" after 2000 years - was not enough in a society that future Partisan women, who were just girls at the time, though increasingly corrupt and characterized by social inequalities. References to the traditional role of women and the praise for the "farmers' wives" working in the fields or for factory workers paternalistically referred to as "Fascist proletarian workers" clash with the conditions of extreme poverty endured in real life, which meant women had to work to integrate the low income earned by the head of the household. It should therefore not come as a surprise that the choice to oppose Fascism was made by younger generations, as a sort of internal rebellion that would only later lead to a clear ideological commitment.

The choice to resist was born from the increased conscience of people,

rather than from the events on the battlefield. For some of the protagonists, this meant following an ideal of freedom and democracy; a better and more equal world; improved human dignity; others reacted to the exploitation of their social class “against abuse for better salaries”.

There’s no doubt that there were already future Resistance fighters among the girls who grew up in the shadow of Mussolini’s regime in the 1930s. The education that Fascism wanted to subject the new generations to was by nature incompatible with the presence of women in the public culture and domain. The description of women as “people saviours” was inspired by socio-biological theories that viewed women as a “sexual minority physically unsuitable to work”.

Part of this mindset was also the fact that the premature dropout of the young “daughters of Italy”, who left their education already in primary school, was considered tolerable. As explained in various letters and recollections, from the moment they abandoned school, they had to help their mothers with the heavy housework, taking care of their younger brothers, farming the land and tending the livestock. In the small world of wartime girls, the sense of rebellion became intertwined with a personal battle to overcome their social and cultural inferiority. For political action group member Maria Teresa Regard, the gravest injustice was represented precisely by the fact that “women could not study science” or “access certain careers and jobs”. Like her, many other women tried to fight the inferiority of their gender against the ideology that considered rationality “inconceivable within the women psyche”, because “genius is male”. The time spent in school thus constituted the training ground to oppose the education imposed by the regime, while the social network and family further contributed to the path leading to political opposition.

It is not by chance that the post-war fight undertaken by the *Unione nazionale donne italiane* (Italian Women National Union) had the purpose of reforming the educational system and making school a single system free for all to “overcome the underdevelopment of the economically and culturally weaker classes” and therefore to “reaffirm the right of women to an education”.

The subordinate condition of women was also reiterated by the Catholic Church who, thanks to the regime’s social policies, obtained an almost complete control over society. The concept of making Italian women “the fundamental rocks of the home”, the “mothers, wives, essential collaborators for men both in the social and domestic life” was fully endorsed in the Catholic world. In March 1926, the head of the Fascist party’s Press Office had already warned all federations of how a “highly effective regime policy regarding women” could only be obtained “through the good Italian tradition of the Catholic spirit”.

Pope Pius XI's encyclical letter *Casticonnubi* explained that "the most noble responsibility as wife, mother and companion" must harmonise with the family's internal order, based on the "primacy of the husband over the wife and children" as well as on "ready subjection of the wife and her willing obedience".

Choosing to fight in Partisan formations meant giving a strong, resolute and definite answer to a world of violence that was not only military, but also cultural.

From Partisans to "constituent mothers"

When fighting the Partisan war, women underwent the same risks as men: not only in hand-to-hand combat of urban guerrilla warfare and attack by surprise, but also during attacks carried out in the mountains against the German army or Fascist soldiers, strikes in the factories or farms, and other acts of sabotage.

This was especially true for women operating in the so-called Gaps, i.e. Patriotic Action groups established by the Garibaldi brigades in charge of urban guerrilla tactics. These groups already existed in other European countries and were characterized by their secrecy and the fact that members had to operate alone for many months.

Copying the French "unités de choc" as well as the groups supported by the British in Northern Europe, the Gaps conducted a very hard form of guerrilla warfare that forced members to lead an isolated life and withstand high levels of emotional tension - they had to have steady nerves when they had to shoot the enemy and disappear down the city alleyways. Female members of Gaps had to sleep wherever they could, every night in a different place, isolated and detached from their comrades to maintain their location secret, and spent long periods of time alone waiting for another mission.

Even though these women had to sacrifice and suffer a lot, their choice was so radical that, in the post-war period, it led them to becoming involved in the political and social life of the country. The process that modernized Italian society which saw women conquer political rights and, after many battles, civil rights, started precisely from the Antifascist choice and Partisan war.

With the election held on 2nd June 1946 (when women could vote for the first time and 21 became part of the Constituent Assembly), women endowed Italian politics with the heritage of "life and action for the cause of freedom and human solidarity".³

---

³ Filomena Delli Castelli, *Il giorno che le donne si presero la storia*, in „La Repubblica“, 19th February 2006, p. 28.

Natka Badurina, University of Udine

The image of women as part of the Yugoslav Resistance from the Second World War to the present day

The Anti-Fascist movement represented a historic turning point for what concerned the participation of women in political and military life. The novelty of female activism, however, had to be translated into codified representations in order to become part of the collective imagination and therefore influence the gender roles accepted in post-war Yugoslavian society. In this paper, we will discuss precisely those representation and interactions with reality from the post-war period to the present day⁴.

Before the war

For women, being part of the Anti-Fascist movement meant joining a fight for the common good but also a fight for their own rights. For this reason, their adhesion must also be analysed in relation to the history of women's movements before the war. The mobilisation of women within the Yugoslav resistance movement led by the Communist party carried on the Socialist movement's activity promoting the rights of female workers between the two wars. In addition to the Socialist female workers' movement, the feminist movement (bourgeois and reformist) for women's right to vote was also active in the larger urban areas of monarchical Yugoslavia between the two wars. This activism's connection with Anti-Fascist resistance has been completely removed from Yugoslav historiography. Studies concerning the history of women have however demonstrated how the two movements - that of the socialist and the feminist-cooperated and supported each other (Sklevicky 1996: 81).

During the war

With the start of the war, liberal feminists found increasingly less room for public activities, while those who formed part of the Communist party became involved in numerous forms of Anti-Fascist endeavours and in 1942 founded the Antifascist Women's Front (AFŽ). In addition to the Antifascist struggle, their objectives also included women's rights - equal political and labour rights, the defence of maternity and mothers' rights, the social defence of care work and access to education.

Between 1941 and 1945, Croatia was a fascist state ruled by the Ustaše movement, whose propaganda concerning the role of women was tied to the exemplary model of the mother of many children and "guardian of the hearth". The Ustaše propaganda reacted ferociously to the news of

---

⁴ The majority of the data in this paper refers to the Yugoslav society in general, but the specific perspective is that of the Croatian society.

women joining the Antifascist cause, depicting them with a defamatory image as ugly and masculine beasts. Emancipated feminist women who eluded these two simple stereotypes were classified, with a certain embarrassment, as women “of that third kind” (Jambrešić Kirin 2008: 41). The Communist Partisan propaganda also had to manage, interpret and “tame” this new reality with its own image of “new women”. In order to create it, it had to find a way to link it with the traditional one, in order to reassure the peasant masses whose support it needed. The creation of this new imagery was entrusted to men - journalists and poets - who developed it in a poetic manner, recalling the literary and mythological tradition (the title of a famous 1944 speech by poet Vladimir Nazor is “From Amazons to Partisans”) and, most of all, folk poetry. The epic tradition reflected however the deep patriarchalism of all Yugoslav republics and, after the war, it became a serious obstacle to modernization and women’s emancipation (Batinic, 2015). Believing emancipation and folklore could go hand in hand, Nazor concluded his speech with a blunt statement: “For us, the female question has been resolved”.

The post-war period

Consistent with the party’s programme, socialist Yugoslavia immediately recognised women’s political and labour rights. Considering the issue to be resolved with these laws, the party proceeded to abolish the AFŽ in 1953. In the meantime, though, the country experienced a return to a patriarchal model. Data show how the strong participation of women in the fight was not adequately recognized by letting them take part in post-war organisations and institutions (Jancar Webster 1990: 163).

In this context, the memory of women’s participation in the Antifascist fight was absorbed by the official narration of the war of liberation. For the new-born Yugoslav state, such tale represented its identity, a sacred fire that would have been kept alive until its very end through official historiographical channels, textbooks, museums and memorials and, soon enough, through the mass media. It is a memory based on the “myth of the war experience” (term coined by George Mosse; v. Jambrešić Kirin 2008: 20) - which was strongly militarized, heroic and patriarchal. The numerous roles held by women within the Antifascist fight, their various social and political origins as well as the reasons for and ways of taking part are reduced by this official historical tale to mere stereotypes such as the young Partisan courier who was just as courageous as the men or, alternatively, as the mother of a Partisan stoically enduring the death of her son. In Yugoslav films, young partisan girls soon started to be depicted following Hollywood models, i.e. as erotic beauties and potential victims (of violence, rape and death) - feminine vulnerability thus became intertwined

with all female characters. The first film on the Partisan war is dedicated precisely to this figure and was named after its protagonist- Slavica (1946). As observed by today's female critics, the fact that the protagonist dies in battle is not a coincidence, as it was yet unclear which role such women would occupy in post-war society.

From the 1960s to the 1980s

This heroic role continued until the end of the Yugoslav state. Despite its repetition, or maybe precisely because of it, the memory of the liberation war seemed to fade among the population in the 1970s, a view also shared by the creators of the propaganda themselves. This is when the new media which arose from the economic boom and the birth of the consumer society started to be employed. War stories told by women in gossip magazines acquired sentimental, tabloid and happy ending tones (Jambrešić Kirin 2008: 36).

In the 1970s, a Yugoslav feminist wave was born that was strongly influenced by Western feminist movements. If, in the West, feminism is often intertwined with left-wing movements, in Yugoslavia it was seen as a dangerous Western conservative product that was being smuggled into a society that had no need for it, precisely because "the women's question had already been solved". It must be said that, compared to Italy, Yugoslav women had more rights regarding family, reproduction and labour. The feminists' dissatisfaction and critique was in fact not aimed at such acquired rights, but rather at a society that, despite what the law said, was still strongly misogynistic and patriarchal. The period is also characterized by a renewed historiographical interest in the female aspect of the resistance movement and in the AFŽ. The results found by new studies are very different from those found in the official historiography, and reveal the disappointment of female partisans in the lack of recognition of their role after the war (Jancar Webster 1990) or of the pressure exerted by the party on the AFŽ before it ended (Sklevicky 1996).

The above-mentioned sentimentalisation of memories gave way to tales of private suffering that lacked global importance of the heroic struggle, but which were consistent with the party's ideas. A few years later, in the 1980s, stories began to include the tales of those who had not been on the winning side during the war. Even though the right of the "others" to tell their side of the story seemed like a positive sign in the democratisation of memory, it actually revealed itself as part of its fragmentation - a single memory claiming to be an absolute truth, and therefore with no hope of reconciliation.

Post-socialism

The period after the fall of Socialism was characterised by a radical reinterpretation of the past which, in addition to a critical consideration of the obscure side of the Socialist period, started to show historical phenomena that had up to then been considered taboo in a positive light. Unfortunately, this led to a rehabilitation of the Ustaše state, to a victimization of collaborationists (who began to be considered positively) and to the demonization of the Partisan movement accompanied by a return to the imagery considering partisan women as sadistic bloodthirsty creatures. We could say that, in Croatia, historical revisionism had two main waves - one in the 1990s as part of the nationalist momentum during the war, and one in early 2016 with the new government fed by the current economic and European value crisis. Parallel to these negative images of women involved in resistance movements, the women's rights inherited from the Socialist era are also under attack.

What is most striking in the current situation is the stereotyping of women and the incapability of society to understand the complexity of their historical and political role. The only way to fix this seems to be a historiographical, sociological and anthropological work and the construction of possibly transnational archives or museums dedicated to women to collect the history, testimonies and complex interpretations that could not be expressed in the role of women as represented by men.

Bibliography:

Batinic, Jelena. 2015. *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*. Cambridge: Cambridge University Press

Jambrešić Kirin, Renata. 2008. *Dom i svijet*. Zagreb: Centar za ženske studije

Jancar Webster, Barbara. 1990. *Women and revolution in Yugoslavia*. Denver, Colorado: Arden Press

Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka

Irene Bolzon, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione

Women and the Resistance movement in the archives of Trieste's Extraordinary Court of Assizes: towards a geography of gender?

The objective of this speech is to provide food for thought based on research conducted by the Trieste's Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione (Regional Institute for the History of the Liberation Movement) within the "Difficult resistance on the Eastern Italian border" project, financed by the Presidency of the Council of Ministers as part of the initiatives endorsed for the 70th Liberation Day.

The research was carried out mainly in the archives of Trieste's Extraordinary Court of Assizes, and saw many documents re-examined under a new light - in fact, we did not analyse the Italian collaborationist

phenomenon but rather the victims of field repressive units. The purpose was to find expressions of local Resistance among the names of those subjected to collaborationist repression, especially as regards unarmed and women's resistance movements and groups established outside structured political and party experiences.

The first results showed a web of relationships strongly characterized by the interpenetration of various worlds, even feminine ones, that worked in a heavily pre-political Antifascist dimension but which nonetheless was capable of offering support to the most politicized forms of armed fighting. Focusing on the involvement of women within this web, what immediately caught our eye was the significant presence of women among the victims of collaborationist crimes, especially for the events that took place in Trieste. It seems the city accentuated and multiplied the occasions in which women could become protagonists of resistance activities. It is precisely because of this that we started asking ourselves whether we could speak about geography of gender, i.e. of a feminine commitment made more relevant by specific environmental conditions.

The most significant criminal proceedings when analysing the role of women are those concerning field agents part of the *Ispettorato Speciale di Pubblica Sicurezza* (Special Public Safety Inspectorate), which recorded mostly female victims. Among them - often victims of brutal torture and sexual abuse - there were many Slovenian women, usually connected to the Partisan movement. Many were direct relatives of combatants and were involved in logistical support and assistance; they also turned their homes into refuges and hospitals for fellow Partisans. Nonetheless, when confronted with it, very few presented themselves as Partisans or members of the Liberation Movement, defining their support and the risks they took as a natural gesture to help fellow nationals, relatives and people in need.

The answers given, which are quite surprising if read and interpreted using a traditional political approach, are a perfect example of the mind-set with which these women tackled the civil war experience. The choice or series of choices that led them to supporting a social, national and, at the same time, political fight, assumes a special value especially if analysed keeping the urban context in mind, as it provided numerous occasions to cooperate with the enemy. The Partisan operating bases and the clandestine printing houses were often located in flats inside condominiums where news travelled fast and where informative networks were particularly ramified. The capability of these women to become a connective tissue and integral part of the organizational machine supporting the local resistance movement and the spaces conquered during the occupation were helpful even in the weeks following the contrasting and controversial liberations experienced by the city of Trieste. Many of these women who endured

violence inside the Inspectorate were the focus of the activities of Trieste's Tribunale del Popolo (People's Court) and of those of the numerous purging commissions founded in an impromptu manner in the 40 days following the arrival of the Yugoslav Liberation Army. Small communities of women created during periods of detention and groups of mothers looking for their missing children came together in search of justice, giving life to true forms of political activity that, once again, came into existence outside party structures.

Fabio Verardo, University of Trento

The role of women in the funeral of Partisan Renato Del Din; Tolmezzo, April 27th 1944

With this speech, I would like to analyse the popular participation in the funeral of Partisan Renato Del Din to identify the unconventional forms of resistance and acts of defiance and opposition to Nazifascism carried out by women, who played roles that combined tradition and broke with the past.

In the night between 24th and 25th April, Osoppo Partisans commanded by Renato "Anselmo" Del attacked the barracks of the Milizia Confinaria Difesa Territoriale and of the 136° German Alpine Regiment as a demonstrative action. Del Din was seriously wounded in the attack⁵ and was brought in agony to the "Alle Alpi" hotel. Many hours passed before he was taken to hospital, where he died early that morning⁶.

The attack caused a lot of uproar - it forced the Nazifascists to go on the defensive, was the first guerrilla episode in the town and represented the height of violence at that period. At the same time, the dead soldier, even though yet unidentified, was recognised as an Alpino official and people started to say he had been mistreated while in agony⁷: which made the population sympathise with the reasons behind the Partisan fight.

As a result, while the Nazifascist inquiry was still under way, many people visited the hospital's morgue to pay their respects to the Partisan's corpse. As his clothes had been removed, the people - especially the women - started spontaneously to dress the corpse as an official and organized a solemn funeral. A few soldiers were sent to guard the body, but the flow of people continued - an Alpini soldier's cap and an Italian flag were

5 F. Tacoli, *Io c'ero...e adesso racconto. Ricordi di un partigiano in Friuli 1943-45*, FUL•L Editore, Udine 2000, p 35.

6 F. Verardo, *Giovani combattenti per la libertà. Renato Del Din*, Giancarlo Marzona, Federico Tacoli, Gaspari, Udine 2013, pp. 46-74.

7 Archivio di Stato in Udine (hereinafter referred to ASUD), Fondo CAS, b. EC 1, Register of cases 1946, case no. 81 against Luigi Colusso.

placed on the coffin which was covered in flowers. The Nazifascists then decided to bury the Partisan in the sole presence of the chaplain, without ringing bells and transporting the coffin down side roads. People reacted very negatively to this decision and a crowd gathered on that afternoon of April 26th.

Both the Germans and the Fascists were shocked by the number of people attending and, hoping that only a few people would turn up, they decided to celebrate the funeral at sunrise the following day.

In the evening, many women made arrangements to attend the funeral. Relying on the cooperation of the Tolmezzo priests, at 7 am on 27th April 1944 the streets thronged with women and children holding bunches of flowers. According to don Primo Sabbadini, «when the coffin was placed on the carriage, the captain of the Carabinieri saluted it and the crowd cried: "to the Duomo"». A large procession ensued⁸. The Nazifascists tried to create a detour, but Maria Agata Bonora, Gentile Cargnelutti, Sara Menchini and Franca Marini intervened by taking a horse by the reins and leading it towards the town centre. The bells rung out and the priest blessed the corpse in the Duomo. Then the coffin was escorted to the cemetery passing in front of the guards. While it was being lowered into the ground, some women shouted a few patriotic expressions recognising the heroic gesture of the Partisan.

While the Germans and Fascists did not dare intervene during the ceremony, as soon as the rites ended, the people involved were interrogated by the SS⁹. As a retaliation, their freedom of movement was limited and all gatherings were prohibited with the threat of using weapons and taking prisoners¹⁰. The captain of the Carabinieri Arbitrio was reprimanded for «not providing an armed response» and sent away from Tolmezzo¹¹. A few cases of tip-offs led to arrests and deportations.

The participation at the funeral is a perfect example of active unarmed resistance led by women - it is a case of disobedience and defiance carried out with the sole strength of symbolic gestures. It represents an attempt at holding together traditional values, patriotism and opposition to the occupation. In addition, it contributed to creating the myth of Partisan Del Din - recognised by the population as one of their own¹², as a martyr and a hero. He became an example also to other communities¹³.

The women played essential roles in this context - they replaced unknown

8 APDD, Report on the events of 25th-28th April 1944.

9 Augusto Vidoni, in «Cronache Tolmezzine», numero speciale, 1995.

10 G. A. Colonnello, Guerra di Liberazione, Editrice Friuli, Udine 1965, p. 200.

11 APDD, Report by don Primo Sabbadini, 11th June 1945.

12 M. Gortani, Il martirio della Carnia, cit., p. 88.

13 G. Angeli, N. Candotti, Carnia libera. La Repubblica partigiana del Friuli (estate autunno 1944), Del Bianco, Udine 1971, pp. 33-34.

mothers when tears were needed, they made sure that the traditional pietas towards the dead was respected, they disobeyed and challenged orders, they replaced the male figures giving way only to the priests for religious gestures. Those women were the mothers of children and Partisans, but were recognized as Partisans only after the conflict was over. In the dead Partisans, they saw their own sons or husbands. To many, the funeral represented a catharsis and an occasion to make a gesture they wished they could have made for a loved one. Many saw an ideal reference to the unknown soldier, not so much for what it represented in Fascist rhetoric, but rather for the meaning of the rites of 1919. Attending the funeral was a reaction to the cruelty and arrogance of power. Among the many political meanings, we can identify patriotism intended as the regeneration of a nation. The reference to the real homeland emerged through traditional tools, but with a change in attitude that discredited the Fascists and rejected their legitimacy. These gestures left a huge mark and represented an act of defiance that also continued in the days that followed, when many brought flowers to the grave.

Daniela Rosa (Le Donne Resistenti Association)

Civil disobedience: Friuli women and September 8th, 1943.

The Civil disobedience - Friuli women and September 8th 1943 project had a double objective. The first, as indicated by historian Anna Bravo, was to make those invisible visible once again, promote the “banality” of goodness and solidarity, and do the right thing at a very serious historic moment when opposing indifference was already a gesture of civil resistance after decades of Fascist indifference. The second objective was to verify if those facts which were learnt almost by chance concerning “train note women” could be ascribed to that taxonomy of actions that J. Semelin defined as “civil resistance” in his book *Unarmed against Hitler*. The project was developed as part of a new way of teaching history devised by the founder of this study, Paola Schiratti who, together with Nadia Tovatelli and myself, felt the need to forge a new methodological/didactical path to teach/learn history “on the spur of the moment”, i.e. to set up an active research laboratory based on interviews and co-created by teachers and students to make way for the passion for stories, which had already been developed by the classes. Our work was soon enriched by new contributions and took on its definitive form after the interview with Fidalma Garosi (Partisan Gianna), in 2008. That interview was the first time “Gianna” Garosi told the students in form IV AL of the Istituto Zanon in Udine of the actions of Friuli women who, after 8th September 1943, comforted, aided and supported military prisoners and later those deportees who were taken to concentration camps in Northern Europe. The prisoners dropped notes

destined to their families and the women vowed to pick all of them up and write to the families warning about the journey of their loved ones. Soon people started to learn about our research, and we discovered more and more details. We found copies of the notes, memories of them in church archives and people started to speak out - both the protagonists themselves as well as people saved by these unknown women who put their own lives at risk for other people. We immediately realised the material was far too precious to be lost - these women of all ages represented one of the first spontaneous forms of resistance to Nazi-fascism. A heritage of civil life and an example of solidarity and moral commitment that had to be handed down and remembered. On 22nd March 2010, Paola Schiratti, who at the time was Province councillor and Vice-president of Udine's Commission for Equal Opportunities, reunited a group of representatives from the various associations to support a project dedicated to these unknown women. The aim was to collect the stories of the many women - who at the time were so young, practically still children - who did not hesitate to organise themselves to comfort prisoners who passed by in cattle wagons on their way to the German camps. While they might be seen as "lesser" actions when compared to the magnitude of the war, they are nonetheless exceptional considering the context in which they took place. A "Donne resistenti" informal committee was created, which included Ivana Bonelli (Donne in nero), Carmen Galdi (Commissione PPOO of the Udine municipality), Antonella Lestani and Flavio Fabbroni (A.N.P.I.), Marisa Sestito and Maila D'aronco (C.O.R.E.), Amanda Tavagnacco, Francesca Tamburlini, directors Paolo Comuzzi and Andrea Trangoni (Macheri-Pabitele), Rosanna Boratto, Maria Grazia Allievi and myself. The project, presented to the Friuli Venezia Giulia Region and later financed by the Region itself, was articulated in different stages - on 1st June 2011 a plaque was erected at the Udine railway station in memory of the protagonists of these events. On 26th September 2012, the documentary film *Cercando le parole*, (directed by P.Comuzzi and A. Trangoni) was presented, which was very successful and is still being requested on various occasions both inside and outside our region. The last stage of the project involved the papers making up the book *Una disubbidienzacivile*. The "Le donne friulane di fronte all'8 settembre del 1943" volume presented during this congress is partly based on the interviews carried out by Alessia Ursella and Alessandra Burelli. All the stages of the research were coordinated by Rosanna Boratto and myself. We have also written the book presented to the city on 18th June 2014, for which we wanted to keep the title of the last stage of the project.

Igor Jovanović and Igor Šaponja

Istrian destinies. Memories of resistant women in Croatia.

Women joining the NOP (National Liberation Movement) has a special meaning for the Croatian part of Istria. They started to become part of the Antifascist fight especially after the fall of Italy in September 1943. Only a month after that, in October of the same year, the German troops invaded Istria during the "Rommel Offensive". It was a period characterized by arson, death and suffering, which female soldiers had to endure alongside their male comrades.

Women joining the NOP also represented the start of a "new social order", which was also based on gender equality. At the same time, the traditional Istrian family - largely rural and patriarchal - took a beating.

The women who became involved with the resistance movement in Istria were already members of many young and political organizations. The majority were part of the AFZ (Feminine Antifascist Front), set up by the NOP, which attracted women, educated and trained them on the political front and prepared them for activities that required great flexibility and initiative based on Antifascist ideals. This was possible because women generally did not raise many suspicions and could therefore move around the whole of Istria, especially in cities.

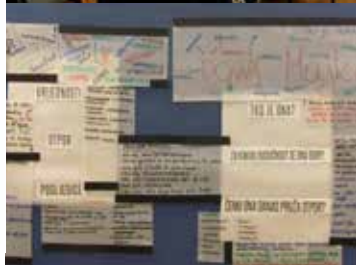
The AFZ Provincial conference was held in Istria in July 1944 and was attended by over 3,000 people, 1,500 of which were women.

Of around 28,000 members of the Antifascist force in Istria, almost 5,000 of them were women. Many were killed in combat or died in concentration camps located in the territories that were part of the Third Reich. The only Istrian woman honoured as a National Heroine (the greatest decoration in Yugoslavia) was Olga Ban.

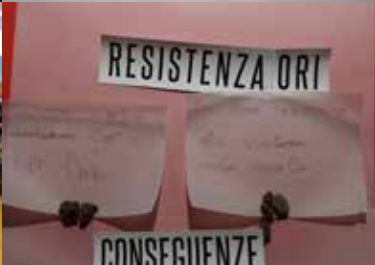
In addition to actively taking part in fighting, women also worked as couriers, teachers, tended the wounded, prepared and brought food to the soldiers, sewed uniforms, clothes and shoes, handed out flyers, wrote slogans, built telephone and telegraph poles and took part in sabotaging operations showing great determination and courage.

After the Second World War, Yugoslavian women obtained the right to vote as well as social and welfare equality.

A statement made by Mirko Tepavac, Antifascist fighter and Minister for Foreign Affairs for the SFRY (Socialist Federal Republic of Yugoslavia) testified to the courage of women during the war: "I learned to respect women during the war. I have seen many heroic men, and I have also seen many male cowards, but I have never seen a female coward".

Žene u Pokretu otpora
Iskustva i pripovijesti između Italije, Slovenije i Hrvatske

Alessandro Cattunar , Quarantasettezeroquattro - Gorizia

Žene i oslobodilački pokreti. Iskustva i pripovijesti između Italije, Slovenije i Hrvatske

Dana 4. ožujka 2016. godine u Kazalištu San Giorgio u Udinama održana je međunarodna konferencija pod nazivom "Žene u Pokretu otpora."

Predavači na konferenciji iznijeli su svoja stajališta o ovom kompleksnom i višeslojnom pitanju, nastojeći dati uvid u neke od povijesnih interpretacija i nekolicine studija slučaja provedenih u Italiji, Hrvatskoj i Sloveniji.

Glavno obilježje ove konferencije bio je transnacionalni pristup razvijen izvan akademskog konteksta radi promicanja analize i rasprave na ovu temu unutar civilnog društva.

Pokušali smo istražiti posebnosti Pokreta otpora u tri zemlje, ali i njihove zajedničke osobine, kontinuitet i prepreke, osobito glede povijesnih izvještaja iz poslijeratnog razdoblja. Intervencije su bile usmjerene na različite oblike sudjelovanja žena u mehanizmima protivljenja režimu i ratu, predlažući široko povijesno razmišljanje o mnogobrojnim načinima na koje su se žene opirale fašizmu: prenoseći životne priče protagonista; analizirajući povijesni i političko-ideološki kontekst koji je doveo do njihovog sudjelovanja; istražujući prikaze žena u Pokretu otpora u različitim zemljama; analizirajući stereotipe, predodžbe i prikaze, kako tijekom rata, tako i u desetljećima koja su uslijedila.

Istraživanja su pokazala važnost različitih iskustava, stajališta i naracija. Iz tog razloga je potrebno koristiti množinu izraza "žena" kao i izraza "otpor". Bilo je zanimljivo vidjeti kako su, u različitim nacionalnim kontekstima, žene bile uključene u oblike protivljenja režimu na dubok, odlučan i povezan način. Oblici borbe, mehanizmi nastajanja i konsolidacije antifašističke svijesti, kao i motivi za protivljenje pokazali su se vrlo raznolikima, šireći se od vojnog otpora do onog civilnog i kulturalnog; žene su odigrale svoje uloge od prenositeljica poruka do naoružanih gorkinja, medicinskih sestara i radnica, domaćica i mladih intelektualki. Sve su one doprinijele stvaranju mnogostrane snage koja je uspostavila središnju ulogu žena u događajima otpora i njihovom pripovijedanju.

Michela Ponzani

Odabрати neposlušnost. Egzistencijalna dimenzija antifašizma u sjećanju partizanki.

„Prva akcija u kojoj sam sudjelovala, 16. prosinca, bacila me je u dubok očaj. Francisco, Pasquale i ja smo slijedili jednog fašista u uniformi niz cestu. Onaj koji je pucao bio je Pasquale. Vidjevši fašistu kako pada na pločnik i shvativši da je bio mlad, manje ili više naše dobi, umjesto da se udalji Pasquale je ostao kao zakopan, obuzet grčevitim drhtanjem i povraćanjem. Francesco i ja morali smo ga na silu uhvatiti pod ruku i odvući ga odatle”.¹⁴ Tim je riječima partizanka Maria Teresa Regard započela prisjećanje na svoje iskustvo u Pokretu otpora.

Poput nje, između jeseni 1943. i proljeća 1945., cijela generacija žena u ranim dvadesetima donosi “mukotrpan odabir”, kako ga je definirala Rita Montagnana; odabir, da zarame oružje i bore se u međunarodnom ratu protiv fašizma. S muškarcima poslanim na fronte u dalekim zemljama, uključenim u građanski rat i kao ratnim zarobljenicima, žene postaju strateški cilj “rata protiv civila”. One postaju junakinje „nenaoružanog” otpora sačinjenog od malih i velikih gesta svakodnevnog preživljavanja. Upravo su sjećanja partizanki ta koja dovode u pitanje pojam i legitimnost “pravednog rata”, sa svojim strategijama i uporabom sile, uključujući i zločinačko ponašanje vojske.

Sudjelovanje u oslobodilačkom pokretu, po prvi put u povijesti oružanih sukoba, značilo je svjesno odbijanje uloge plijena, uloge žrtve. Pridruživanje partizanskom pokretu sa sobom je nosilo i borbu za vlastitom emancipacijom, te oslobađanje od okova fašističkog obrazovanja koje se temeljilo na poštovanju tradicionalne hijerarhije; one koja je ženu svodila na razinu “kamena temeljca kuće, nevjeste i uzorne majke”¹⁵.

Za žene, sudjelovanje u Pokretu otpora predstavljalo je konačni raskid s tradicionalnim društvom; biti partizankom značilo je udaljavanje od patrijarhalnog viđenja uloge žene. “Žene traže pravo na raspolaganje vlastitom sudbinom. Tko kaže da je žensko mjesto u kući izdaje i laže. Kuće se ruše i činjenica da žena ‘drži sva četiri zida kuće’ to ne može spriječiti.” Ove riječi najbolje opisuju razloge jednog ponosnog izbora - nepredvidivog i čvrsto prisvajanog - žena koje su se htjele oduprijeti. Bio je to “privatni rat” žena koje su se odjednom prestale vidjeti samo kao majke ili kćeri, koje se ne bore samo protiv njemačkog okupatora ili fašističkih para-vojnika iz Narodne Republike, već i za oslobođenje od moralnih predrasuda i društvene diskriminacije nametnute muškom kulturom.

¹⁴ M. T. Regard, *Autobiografia 1924-2000*, Franco Angeli, Milano 2010, p. 37.

¹⁵ Pogledajte članak od selenita, *Obitelj i francuska demografija*, u “La Tribuna”, 9. kolovoza 1917. godine, citiran od P. Meldini, *Nevjesta i primjerna majka. Ideologija i politika žene i obitelji pod fašizmom*, Guaraldi, Rimini-Firenca 1975., str. 21.

Možda se baš zbog toga bivša kurirka, partizanka Marisa Ombra s više tuge no radošću prisjetila kraja svog partizanskog iskustva, trenutka oslobođenja i povratka u uobičajenu svakodnevnicu, naglašavajući intenzitet koji je Pokret otpora donio ženama. "Bio je to završetak prijestupa za nas djevojke", istaknula je.

Antifašizam djevojčica u ratu

I prije nego su ih inspirirale snažne poruke vođa antifašističkih stranaka okupljenih u CLN-u, žene su pristupale Pokretu otpora potaknute instinktivnom osudom svakodnevnih događaja. Bila je to manifestacija njihovog ljudskog, gotovo egzistencijalnog udaljavanja od retorike jednog nepotkupljivog svijeta i veličanstvene sudbine Italije za kojom je žudila propaganda režima. Njihova je kritika potjecala upravo od osjećaja gađenja prema apatiji društva u kojem se mora samo "SLUŠATI, VJEROVATI I BORITI SE" i koje je odustalo od borbe za afirmaciju samoga sebe i svojih građanskih i demokratskih sloboda.

Mnogo prije vojnog poraza 8. rujna 1943. godine i pojave velikog ideološkog sukoba, razlog nestanka konsenzusa oko opravdanosti režima nastao je upravo iz duboke društvene krize koja je pogodila fašizam veću tridesetim godinama, u državi kojoj je sudbina namijenila ulazak u rat bez prevelikog entuzijazma.

Podrška koju je Mussolini uživao do tada, zahvaljujući ponovnom zauzimanju močvara u području Garo Pontona ili podvizima u ratu u Etiopiji, koji je „Carstvu“ nakon dvije tisuće godina vratio staru slavu, nije se uspjelo održati pred društvom koje se u očima budućih partizanki, koje su u to vrijeme još bile djevojčice, činilo korumpirano i obilježeno neshvatljivim društvenim nejednakostima. Pozivanje na tradicionalnu ulogu žene i ushićenje pred "seoskim domaćicama" koje obrađuju zemlju ili pozivanje na, paternalistički nazvane "fašističke proleterke", sukobljava se s bijednim životnim uvjetima koji prisiljavaju žene na rad radi dopunjena mršavih zarada gazde kuće.

Ne treba se onda iznenaditi što je odluka suprotstavljanja fašizmu potekla od mlađih generacija u obliku unutarnje pobune koja je tek kasnije dovela do jasnog ideološkog opredjeljenja.

Pristupanje otporu nastao je prije svega kao proces sazrijevanja ljudske savjesti, prije negoli izbijanja na bojnopolju. Za neke je ono značilo slijeđenje ideala slobode i demokracije; za druge želju za boljim i pravednijem svijetom; za treće, potreba da se poboljša ljudsko dostojanstvo; za četvrte, reakcija na ekonomsko iskorištavanje vlastite društvene klase.

Nema sumnje da su se među djevojčicama odraslim u tridesetim godinama u sjeni Mussolinijevog režima već krile buduće pripadnice otpora. Obrazovanje koje je fašizam htio nametnuti mlađim generacijama je po svojoj prirodi bio

nespojiv s prisustvom žena u javnoj sferi. Opis žene kao "narodne spasiteljice" bio je inspiriran sociobiološkim teorijama koje su žensko biće vidjele kao pripadnicu spolne manjine, fizički nesposobnu za rad.

Dio ovog mentaliteta bilo je i podržavanje ranog napuštanja školovanja (već u osnovnoj školi) mladih "kćeri Italije"; od tog trenutka, kako bilježe brojna povijesna pisma i zapisi, one su te koje pomažu majkama u teškim kućnim poslovima, staraju se o mladoj braći, obrađuju zemlju i vode stoku na ispašu. U svijetu djevojčica koje su odrastale u vrijeme rata, osjećaj pobune protiv režima poistovjetio se s osobnom borbom protiv stanja društvene i kulturne inferiornosti. Za političku aktivisticu Mariju Teresu Regard, najteži oblik nepravde predstavljala je upravo činjenica da se "žene nisu mogle upisati na znanstvene fakultete" i da nisu "imale pristup određenim karijerama i radnim mjestima." Ona i mnoge druge žene borile su se protiv podređivanja na temelju roda a pogotovo protiv ideologije koja smatra da je razum "nespojiv sa ženskom psihologijom", jer "genijalnost je muškog roda." Vrijeme provedeno u školi predstavilo je temelj otpora režimskom obrazovanju, a društvene veze i obitelj doprinijeli su putu koji je vodio političkoj oporbi.

Nije slučajno da je poslijeratna borba koju je vodila Nacionalna unija žena Italije za cilj imala reformirati i obrazovni sustav te ga učiniti dostupnim svima kako bi se "prevladali uvjeti zaostalosti u slojevima stanovništva koji su ekonomski i kulturno slabiji", a zatim "potvrdili prava žena na obrazovanje".

Podređivanje žena dolazilo je i od Katoličke crkve, koja je zahvaljujući socijalnim politikama režima zadobila gotovo apsolutnu kontrolu društva. Koncept koji je od talijanskih žena htio učiniti "kamenom temeljcem kuće", "majke, nevjeste, pomagačice muškarcu u njegovom javnom i privatnom životu" pronašao je potpunu podršku u katoličkom svijetu. Već u ožujku 1926. godine šef Ureda za informiranje fašističke partije pred svim je savezima izjavio kako "učinkovita režimska politika u vezi žena" može biti postignuta samo i isključivo "kroz dobre talijanske tradicije katoličkog duha."

I sama enciklika pape Pija XI iz 1930-e godine, *Casticonnubi*, navodi da se "plemeniti zadatak nevjeste, majke i supruge" treba uskladiti s redom unutar obitelji, na temelju "superiornosti muža nad ženom i djecom" i na "spremnoj pokornosti i poslušnosti supruge."

Pristupanje oružanim partizanskim formacijama značilo je davanje konačnog, odlučnog i snažnog odgovora svijetu vojnog, ali i društvenog nasilja.

Od partizanki do “majki ustava”

U ratu na strani partizana, žene su se izlagale jednakom riziku kao i muškarci: ne samo u izravnoj borbi urbanih gerila i iznenadnim ratnim akcijama već i u napadima u planinama protiv njemačke i talijanske vojske, pripremi štrajkova u tvornicama ili na selu, i ostalih činova sabotaže. To pogotovo vrijedi za žene koje su djelovale u tzv. GAP-ovima, skupinama patriotske akcije organiziranih od Garibaldijevih brigada zaduženih za razvijanje taktika urbanih gerila. Te su grupe već postojale u ostalim europskim zemljama, a bile su obilježene tajnovitošću i činjenicom da su članovi često morali djelovati u izolaciji i po nekoliko mjeseci. Po uzoru na francuske unités de choc i grupe u Sjevernoj Europi koje su podržavali Britanci, GAP-ovci su vodili oblik vrlo teške borbe koje su ih primoravale na život u izolaciji i izdržavanje visoke razine emocionalne napetosti. Trebali su imati dobre živce u slučaju potrebe pucanja na neprijatelja, bježanje i sakrivanje po gradskim ulicama. Partizanke regrutirane u GAP-ove spavale su u improviziranim krevetima, svake noći na drugom mjestu. Dane su provodile u samoći, odvojene od ostatka svojih drugova zbog očuvanja tajnosti, strpljivo iščekujući sljedeću akciju koju su trebale provesti.

Iako pun odricanja i patnje, izbor otpora bio je toliko radikalno da je nakon rata mnoge žene pogurao prema uključivanju u društveni i politički život zemlje. Upravo je iz antifašističkog pokreta započeo proces modernizacije talijanskog društva u kojem žene dobivaju svoja politička, a nakon mnogih bitaka i građanska prava.

Na izborima za institucionalni referendum 2. lipnja 1946. godine (prvi u kojem su žene imale pravo glasa, a njih 21 je bilo izabrano u Ustavotvorno vijeće) žene su zadužile talijansku politiku, obogativši ju naslijeđem “života i akcije za slobodu i ljudsku solidarnost.”¹⁶

Natka Badurina, Sveučilište u Udinama

Portret žena jugoslovenskog otpora od Drugog svjetskog rata do danas

Antifašistički pokret je predstavio povijesni preokret u odnosu na sudjelovanje žena u političkom i vojnom životu. Novost ženskog aktivizma, međutim, morao je biti kodificiran za ulazak u kolektivnu svijest i utjecaj na rodne uloge koje su bile prihvaćene u jugoslavenskom poslijeratnom društvu. Ovaj će rad raspraviti te prikaze i njihove interakcije sa stvarnošću, od poslijeratnog razdoblja pa sve do danas¹⁷.

¹⁶ Filomena Delli Castelli, Dan kada su žene osvojile povjest, u «La Repubblica», 19. veljače 2006, s. 28

¹⁷ Većina ovdje predstavljenih podataka odnosi se na jugoslavensko društvo u cjelini, ali specifična perspektiva koje je usvojena je ona hrvatskog društva.

Prije rata

Pridruživanje antifašizmu za žene je značilo borbu za opće dobro, ali i za vlastita prava. Stoga, to pristupanje treba biti uokvireno i u povijest ženskih pokreta u prijeratnom razdoblju. Ženska mobilizacija u jugoslavenskom otporu vođena od strane Komunističke partije nastavila je zauzimanje socijalističkog pokreta za prava radnica započetog u jugoslavenskim zemljama između dva rata. Osim socijalističkog pokreta, u tom je razdoblju u glavnim urbanim centrima monarhističke Jugoslavije djelovao i feministički pokret (buržujski, reformistički) za pravo žena na glasovanje. Veza ovog aktivizma s antifašističkim otporom je bila u potpunosti uklonjena u jugoslavenskoj historiografiji. Istraživanja su dokazala da su dva pokreta - socijalistički i feministički - znatno surađivali, podržavajući jedan drugog (Sklevicky 1996: 81).

Tijekom rata

Početkom rata, liberalne feministkinje imale su sve manje prostora za javne aktivnosti, dok su članice Komunističke partije bile uključene u mnogobrojne oblike borbe protiv fašizma i 1942. osnovale organizaciju Antifašističkog fronta žena (AFŽ). Osim antifašističke borbe, njihovi ciljevi su uključivali i prava žena: ravnopravnost u političkim i radnim pravima, zaštita majčinstva i reproduktivnih prava, socijalna prava i pristup obrazovanju.

Hrvatska je od 1941. do 1945. imala status fašističke države kojom upravlja ustaški pokret, a čija je propaganda o ulozi žena bila povezana s oglednim modelom majke mnogobrojne djece i „čuvarice ognjišta“. Ustaška propaganda žestoko je reagirala na vijesti o ženama koje su pristupale antifašističkoj borbi, prikazujući ih kao ružne i muškobanjaste zvijeri. Emancipirane žene i feministkinje koje se nisu uklapale u ova dva jednostavna stereotipa nespretno su klasificirane kao „ta treća vrsta žena“ (Jambrešić Kirin 2008: 41).

Partizanska i komunistička propaganda morala je pak, sa svoje strane, upravljati, tumačiti i „krotiti“ tu novonastalu stvarnost s vlastitom slikom „nove žene“. Stvarajući novu sliku, morala je pronaći poveznicu s tradicijom kako bi umirila seljake čija joj je podrška bila potrebna. Ta je zadaća bila povjerena muškarcima (novinarima i pjesnicima) koji su je razvili pozivajući se na književnu tradiciju i mitologiju (naslov poznatog govora pjesnika Vladimira Nazora iz 1944. godine je „Od Amazonki do partizanki“), a prije svega na narodnu poeziju. Epska tradicija, međutim, odražavala je duboko ukorijenjenu patrijarhalnost jugoslavenskih republika, a nakon rata je predstavljala ozbiljnu prepreku modernizaciji i emancipaciji žena (Batinić 2015). Vjerujući da emancipacija i folklor mogu ići zajedno, Nazor je zaključio svoj govor iskrenom, ali neosjetljivom tvrdnjom: „Za nas je žensko pitanje riješeno.“

Poslijeratno razdoblje

U skladu s partijskim programom, u socijalističkoj Jugoslaviji ženama su odmah priznata politička i radna prava. Smatrajući da je takvim zakonima pitanje žena riješeno, partija je ukinula postojanje AFŽ-a 1953. godine. U isto vrijeme, međutim, država je krenula u smjeru povratka patrijarhalnom modelu. Statistike pokazuju da masovno sudjelovanje žena u antifašističkoj borbi nije bilo dovoljno priznato: velik doprinos žena tijekom rata nije bio razmjeran njihovom sudjelovanju u organima i institucijama u poslijeratnom razdoblju (Janca Webster, 1990: 163).

U tom kontekstu, sjećanje na sudjelovanje žena u antifašističkoj borbi ugušeno je službenim prikazima oslobodilačkog rata. Za novu jugoslavensku državu, taj je prikaz predstavljao srž njezinog identiteta, svetu vatru koja se morala održavati preko službenih historiografskih kanala, udžbenika, muzeja i spomen centara, a ubrzo i putem masovnih medija. To se sjećanje temeljilo na "mitu ratnog iskustva" (izraz koji je skovao George Mosse; v. Jambrešić Kirin 2008: 20), izrazito militarističkog, herojskog i patrijarhalnog. Mnogobrojne uloge koje su žene imale u borbi protiv fašizma, njihova različita društvena i politička porijekla te različiti motivi i načini sudjelovanja u ovoj povijesnoj bitci bivaju svedene tek na nekoliko pustih stereotipa: mlade kurirke koja svojom hrabrošću parira muškarcima ili partizanske majke koja stoički podnosi vijest o smrti sina. Po uzoru na holivudske likove, prikaz mladih partizanki u jugoslavenskoj kinematografiji poistovjećen je s erotskom ljepotom i potencijalom žrtve (nasilja, silovanja, smrti). Na taj se način ranjivost ispreplitala među sve ženske likove na ekranima. Prvi film o partizanskom ratu bio je posvećen upravo ovakom liku i nosi ime glavne junakinje - Slavica (1946). Kako je istaknula feministička kritika današnjice, smrt glavne junakinje u borbi na kraju filma nije slučajnost; nije bilo jasno, naime, koje mjesto pripada ženi u poslijeratnom društvu.

Od 60-ih do 80-ih godina

Uloga heroine nastavila se do kraja jugoslavenske države. Unatoč tom ponavljanju, ili možda upravo zbog njega, u sedamdesetim je godinama počelo blijediti sjećanje na oslobodilački rat - kako u kolektivnoj svijesti, tako i među samim stvarateljima propagande. Pojavom novih medija, došlo je do ekonomskog procvata i rađanja potrošačkog društva. Ratne priče žena sa stranica trač-magazina poprimile su sladunjavi i senzacionalistički štih, uvijek završavajući „happy endom“. (Jambrešić Kirin 2008: 36).

Sedamdesetih godina pojavio se val jugoslavenskog feminizma pod jakim utjecajem zapadnih feminističkih pokreta. Ako se na zapadu feminizam često povezivao sa ljevičarskim pokretima, u Jugoslaviji je on bio viđen kao opasni i konzervativni proizvod sa Zapada, prokrijumčaren u društvo koje za njim nije imalo potrebu jer je, u stvari, ovdje " žensko pitanje

riješeno". Valja istaknuti kako su, u odnosu na Italiju, Jugoslavenke imale zajamčena veća obiteljska, reproduktivna i radnička prava. Nezadovoljstvo i feministička kritika nisu ciljale na ta stečena prava, nego na društvo koje je i dalje bilo patrijarhalno i mizogino. Ovo je razdoblje također obilježeno obnovljenim historiografskim interesom za žene u Pokretu otpora i AFŽ-u. Rezultati novih istraživanja su vrlo različiti od službene historiografije tog doba te otkrivaju razočaranje partizanki zbog nedostatka priznanja njihovog truda u poslijeratnom razdoblju (Jancar Webster 1990) ili pritisaka koju je Komunistička partija izvršila na AFŽ prije njegova ukidanja (Sklevicky 1996). Prethodno spomenuta sentimentalizacija sjećanja oslobodila je prostor pričama o proživljenoj patnji kroz osobnu perspektivu: iako su bile usklađene s partijskim nazorima, takvim je narativima manjkao prikaz globalne važnosti herojske borbe. U osamdesetim godinama otvorio se prostor za priče onih koji za vrijeme rata nisu bili na pobjedničkoj strani. Iako se pravo na sjećanje "drugih" isprve činilo kao pozitivan znak demokratizacije sjećanja, ubrzo se pokazalo da je riječ o fragmentaciji - pojedinačno sjećanje nastoji se prikazati kao apsolutna istina bez mogućnosti pomirenja.

Postsocijalističko razdoblje

Razdobljenakon padasocijalizmaobilježenojeradikalnomreinterpretacijom prošlosti koja je, osim kritičkog pogleda na tamne strane socijalističkog razdoblja, također i pozitivno revalorizirala povijesne fenomene koji su do tada bili tabu tema. To je, nažalost, dovelo do rehabilitacije ustaške države, viktimizacije kolaboracionista, demoniziranja partizanskog pokreta i povratka prikaza partizanki kao krvožednih sadističkih bića iz ustaške propagande. Povijesni se revizionizam u Hrvatskoj sastojao od dva vala: prvi u devedesetim godinama 20. stoljeća kao dio nacionalističkog zamaha za vrijeme rata, a drugi s promjenom vlade početkom 2016. godine koja svoj prirodni kontekst pronalazi u trenutnoj ekonomskoj krizi i krizi europskih vrijednosti. Paralelno s tim negativnim slikama žena iz otpora, predmetom napada postaju i ženska prava naslijeđena iz socijalizma. Trenutno najviše zabrinjava stereotipiziranje žena i nesposobnost društva da razumije složenost njihove povijesne i političke uloge. Jedini način da se taj nedostatak ispravi jest kroz historiografsko, sociološko i antropološko djelovanje, kao i osnivanje transnacionalnih arhiva ili muzeja posvećenim ženskim svjedočanstvima i složenim interpretacijama - onakvima kakve žene nisu mogle izraziti kroz prikaze koje su dosad o njima uvijek pravili muškarci.

Bibliografija

- Batinić, Jelena. 2015. *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*. Cambridge: CambridgeUniversityPress
- Jambrešić Kirin, Renata. 2008. *Dom i svijet*. Zagreb: Centar za ženske studije
- JancarWebster, Barbara. 1990. *Women and revolution in Yugoslavia*. Denver, Colorado: Arden Press
- Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka

Irene Bolzon (Regionalni zavod za povijest Narodnog oslobodilačkog pokreta)

Žene i Pokret otpora u arhivi Porotnog izvanrednog suda Assize u Trstu: prema jednoj geografiji roda?

Cilj ovog rada je ponuditi nekoliko pretpostavki za razmišljanje na temelju istraživanja koje provodi Regionalni zavod za povijest Narodnog oslobodilačkog pokreta iz Trsta, u sklopu projekta "Težak otpor na istočnoj talijanskoj granici", financiranog od strane Predsjedništva Vijeća ministara kao dio inicijativa u sklopu 70. obljetnice Oslobođenja.

Istraživanje je uglavnom usmjereno na arhivsku zbirku Porotnog izvanrednog suda u Trstu, a čije je dokumente trebalo istražiti u potpuno novom svjetlu. Umjesto na analizu fenomena talijanskog kolaboracionizma, naglasak je stavljen na žrtve glavnih represivnih jedinica. Cilj je bio među imenima onih koji su bili predmet kolaboracionističke represije pronaći tragove izraza lokalnog otpora, s posebnim osvrtom na nenaoružane pokrete, ženske otpore, i one nastale izvan strukturiranih političkih i stranačkih iskustava.

Prvi rezultati ovog istraživanja pokazali su mrežu međusobnih odnosa snažno prožetih različitim svjetovima, uključujući i one ženske. Ti su odnosi isprve postojali u predpolitičkoj i antifašističkoj dimenziji, ali su unatoč tome bili u mogućnosti pružiti podršku i najpolitiziranijim oblicima oružane borbe.

Koncentrirajući se na ulogu žena u tom spletu odnosa, podatak koji se odmah zapaža je značajan udio žena među žrtvama kolaboracionističkih zločina, posebno u događajima koji su se odvijali u Trstu. Geografija grada u ovom je slučaju pogodovala uvjetima koji su omogućili ženama da sudjeluju u Pokretu otpora. Upravo iz ovog razloga potječe pitanje s početka: je li moguće govoriti o geografiji roda, odnosno o ženskom opredijeljenju koje je dobilo na važnosti zbog specifičnih uvjeta iz okoline.

Kod istraživanja raznih ženskih uloga u Pokretu, najznačajniji kazneni postupci odnose se na agente Specijalnog inspektorata javne sigurnosti, organa koji je od žrtava uglavnom bilježio žene. Među njima, kao žrtve brutalnih mučenja i seksualnog zlostavljanja pojavljuju se mnoge žene slovenske nacionalnosti od kojih je većina bila povezana s partizanskim pokretom. Veliki broj tih žena imao je obiteljske veze s borcima iz formacija, a bile su uključene u mrežu logističke podrške te svoje domove pretvorile u skloništa i bolnice za partizane. Ipak, tek se nekolicina njih predstavila kao partizanke ili suradnice Pokreta, objašnjavajući vlastitu podršku i povezane rizike kao prirodnu i neophodnu gestu prema svojim sunarodnjacima, rođacima i osobama u nevolji. Tumačeći ove odgovore kroz tradicionalni politički pristup, oni postaju iznenađujući te postaju savršen primjer mentalnog stava žena koje su se morale suočiti s građanskim ratom. Izbor

ili niz izbora, kojim su pružale podršku društvenoj, nacionalnoj i političkoj borbi, dobivaju posebnu vrijednost kroz prizmu urbanog konteksta, budući da je on pružao brojne mogućnosti za suradnju s neprijateljima. Operativne baze partizana ili nezakonite tiskare često su bile smještene u apartmanima stambenih zgrada u kojima su se vijesti brzo širile, a špijunske mreže razgranavale.

Sposobnost ovih žena da budu vezivno tkivo i sastavni dio organizacijskog stroja za održavanje lokalnog otpora i prostora osvojenih u mjesecima okupacije pokazala se iznimno bitnom i u tjednima nakon kontroverznog oslobađanja Trsta. Mnoge od žena koje su pretrpjele nasilje od strane Specijalnog inspektorata javne sigurnosti bile su predmetom tršćanskog Narodnog suda i mnogobrojnih komisija čišćenja improviziranih u 40 dana nakon dolaska Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Manje zajednice žena nastale u pritvorima te grupe majki u potrazi za svojom nestalom djecom okupile su se u potrazi za pravdom, oživljujući na taj način stvarne oblike političkog djelovanja nastalih, još jednom, izvan stranačkih struktura.

Fabio Verardo, Sveučilište u Trentu

Uloga žena na pogrebu partizana Renato Del Dina; Tolmezzo, 27. travanj 1944

U ovom prilogu želim analizirati narodno sudjelovanje na pogrebu partizana Renata Del Dina s ciljem izdvajanja nekonvencionalnih oblika otpora, prkošenja i otpora nacifašizmu od strane žena koje su se pozvale na tradiciju, ali istodobno raskinule s prošlošću.

U noći s 24. na 25. travnja 1944. godine partizani iz Osoppa na čelu Renatom Del Dinom "Anselmom" izvršili su demonstrativnu akciju napadom na kasarnu Granične Milicije Teritorijalne Obrane i 136. regimentu njemačkih Alpina. Del Din je ostao teško ranjen u napadu¹⁸ te su ga u velikim bolovima donijeli u hotel "Alle Alpi", prije negoli je napokon prebačen u bolnicu gdje je umro s prvim jutarnjim svjetlom¹⁹.

Napad je odmah izazvao metež; ovaj prvi slučaj gerile u gradu označio je vrhunac nasilja tog doba i prisililo je nacifašiste na defenzivu. Istovremeno su se proširile glasine da je poginuli vojnik (iako još neidentificiran bio je prepoznat kao „alpinski oficir“)bio loše tretiran dok je trpio bolove,²⁰ što je ponukalo lokalno stanovništvo da suosjeća s ciljevima partizanske borbe.

18 F. Tacoli, Ja sam bio...i sada prepričavam. Sjećanja jednog partizana iz Friulija 1943-45, FUL•L Editore, Udine 2000, s 35.

19 F. Verardo, Mladi borci za slobodu. Renato Del Din, Giancarlo Marzona, Federico Tacoli, Gaspari, Udine 2013, ss. 46-74.

20 Archivio di Stato di Udine (od sada na dalje ASUD), Fondo CAS, b. EC 1, Registri presuda 1946, presude br. 81 protiv Luigi Colusso-a.

Iz tog razloga, dok su nacifašistička istraživanja još bila u tijeku, mnogi su ljudi posjetili mrtvačnicu bolnice kako bi odali počast preminulom partizanu. Budući da na njemu nije bilo odjeće, posjetitelji - naročito žene - spontano su počeli oblačiti tijelo kako dolikuje oficiru Alpina i organizirali svečani pogreb. Unatoč postavljenoj straži od nekoliko vojnika, priljev ljudi se nastavio; na sanduk prekriven cvijećem položen je alpski šešir i talijanska zastava. Nacifašisti su na to odredili da će se pokop partizana obaviti uz jedino prisustvo kapelana, bez zvuka zvona i prijenosom sanduka sporednim cestama. Takva je odluka izazvala revolt kod lokalnog stanovništva, koje se s ciljem prosvjeda okupilo 26. travnja u popodnevnim satima. Nijemci i fašisti ostali su zaprepašteni velikim brojem okupljenih te su, uzdajući se u mali odaziv, dogovorili pogreb za ranu zoru sljedećeg dana.

Iste večeri, mnoge žene su se organizirale kako bi prisustvovalе pogrebu. Uz pomoć svećenika iz Tolmezza u 7 sati, 27. travnja 1944. godine ulice su postale preplavljene ženama i djecom s buketima cvijeća. Don Primo Sabbadini posvjedočio je o događaju sljedećim riječima: "kada je sanduk stavljen na kočiju, kapetan Karabinijera je pozdravio vojničkim pozdravom, a publika je povikala u jedan glas: u Katedralu". Pokrenula se velika kolona²¹. Nacifašisti su pokušali promijeniti smjer kretanja, ali zahvaljujući intervenciji Agate Marie Bonora, Gentile Cargnelutti, Sare Menchini i France Marini koje su stale između kola i uhvatile konja za uzde, kolona je nastavila prema centru. Zvona su zvonila, a svećenik je blagoslovio tijelo u katedrali. Nakon toga je lijes u paradi odveden do groblja. Dok je lijes bio spuštán u grob, žene su uzvikivale patriotske parole odajući time počast hrabrom Partizanu.

Iako se Nijemci i fašisti nisu usudili intervenirati tijekom samog pogreba, odmah nakon završetka sve osobe koje su sudjelovale bile su podvrgnute ispitivanju od strane SS-a.²² U znak odmazde, smanjena im je sloboda kretanja i zabranjeno okupljanje uz prijetnju uporabe oružja i uzimanja talaca²³. Kapetan Karabinijera bio je kažnjen "zato što se nije suprotstavio oružjem" i bio je progнан iz Tolmezza. Zabilježeni su i slučajevi izdaje koji su doveli do uhićenja i deportacije.

Sudjelovanje na pogrebu savršen je primjer aktivnog i nenaoružanog otpora koji su predvodile žene, te predstavlja epizodu neposluha i prkosa kroz puku snagu simboličke geste. Pokušaj je to očuvanja tradicionalnih vrijednosti, patriotizma i otpora okupaciji. Sudjelovanje na pogrebu je i doprinijelo stvaranju mita o partizanu Del Dinu - prepoznatom od strane stanovništva kao „jednog od njih“, kao mučenika i heroja, postavši tako primjer i za ostale zajednice.

21 APDD, Izveštaj iz dešavanja od 25-28 travnja 1944.

22 Augusto Vidoni, u «Hronika Tolmeza», specijalno izdanje, 1995.

23 G. A. Colonnello, *Oslobodilačka borba*, Editrice Friuli, Udine 1965, s. 200.

U tom su kontekstu žene odigrale ključne uloge: zamijenile su uplakane majke, odale tradicionalno poštovanje mrtvima, bile su neposlušne i oduprijele se službenim naredbama, te na taj način zamijenile muške figure, ostavljajući prostora samo za svećenike u vjerskim obredima. Iako su bile supruge i kćeri partizana, te su žene bile priznate kao partizanke tek nakon završetka sukoba. U palim partizanima vidjele su svoje sinove i supruge koji su otišli u rat. Za mnoge od njih, pogreb je predstavio priliku za katarzu i prilika za odavanje počasti koju nisu imali za vlastite voljene. Mnogi su u tome vidjeli referencu na nepoznatog vojnika, ne zbog onoga što je predstavljao u fašističkoj retorici, nego zbog značenja u obredima 1919. Sudjelovanje na pogrebu predstavljalo je reakciju na okrutnost i aroganciju moći. Među mnogim političkim značenjima pronalazimo patriotizam kao regeneraciju nacije. Aluzija na „pravu“ domovinu izvršena je tradicionalnim instrumentima, ali uz promjenu stava koji je diskreditirao fašiste i ukinuo im legitimitet. Ove su geste označile duboki čin otpora koji se nastavio i u danima nakon pogreba, kad su mnogi donosili cvijeće na Del Dinov grob.

Daniela Rosa (Udruga Žene Otpora)

Građanska neposlušnost: žene iz Friulija i 8. rujna 1943.

Projekt „Građanska neposlušnost: žene iz Friulija i 8. rujna 1943. Godine“ odgovarao je dvostrukoj svrsi. Prva, kako je istaknula povjesničarka Anna Bravo, je da se „nevidljivima“ vrati vidljivost, da promovira “banalnost” dobrote i solidarnosti, i da se učini prava stvar u ozbiljnom povijesnom trenutku u kojem je samo protivljenje ravnodušnosti već bila gesta građanskog otpora, naročito nakon desetljeća fašističkog “baš me briga”. Druga je da se utvrdi jesu li činjenice do kojih smo došli gotovo slučajno, a koje su odnosile na bilješke „žena iz vlaka“ mogu pripisati taksonomiji radnji koje je J.Semelin u svojoj knjizi Nenaoružani pred Hitlerom definirao kao građanski otpor. Projekt je razvijen u sklopu nove metodologije podučavanja povijesti koju je razvila osnivačica ove studije, Paole Schiratti. Schiratti je zajedno s Nadiom Tovatelli i sa mnom osjetila potrebu za novim metodološko-didaktičkim smjerom podučavanja povijesti “u sadašnjem trenutku”, tj. osnovati laboratorij za istraživanja temeljen na intervjuima, vođen od strane profesora i studenata pogonjenih strašću prema pričama i povijesnim svjedočanstvima. Naš je rad odjednom bio obogaćen novim doprinosima, a svoj je završni oblik poprimio nakon razgovora s Fidalmom Garosi, „partizankom Giannom“, u 2008. U tom razgovoru, “Gianna” Garosi po prvi je put ispričala učenicima četvrtog razreda Instituta Zanon u Udinama o djelovanju friulanskih žena nakon 8. rujna 1943. godine, kad su tješile, pomagale i podržavale vojne zarobljenike, a zatim i muškarce i žene deportirane u logore sjeverne Europe. Zatvorenici i zatvorenice su bacali na tlo poruke za svoje obitelji, a žene su ih odmah sakupile i prosljedile

njihovim obiteljima. Kako je naše istraživanje napredovalo, saznavali smo sve više detalja. Pronađeni su primjerci poruka, zapisi o njima u župnim arhivama, a javili su se i svjedoci tih događaja: žene iz pokrajine Friuli koje su pružale otpor ali i ljudi koji su zahvaljujući njima bili spašeni. Uskoro smo shvatili da su sakupljeni materijali previše dragocjeni da bi se zagubili: svjedočili su, naime, o jednom od prvih spontanih oblika otpora nacifašizmu. Nasljeđe građanskog života i primjer solidarnosti i moralne angažiranosti valja prenijeti sljedećim generacijama i zabilježiti u kolektivno pamćenje. Paola Schiratti, u to vrijeme provincijalna vijećnica i potpredsjednica Pokrajinske komisije za jednake mogućnosti u Udinama je 22. ožujka 2010. okupila grupu predstavnica raznih udruga kako bi sakupila podršku za ovaj projekt i na taj način odala priznanje tim nepoznatim ženama. Cilj je bio prikupiti ispovijesti tih žena - koje su u to doba bile toliko mlade, praktički djeca - a koje se nisu oklijevale organizirati se i donijeti utjehu zatvorenicima koji su u stočnim vagonima putovali prema njemačkim koncentracijskim logorima. U usporedbi s veličinom i magnitudom rata, njihova djela možda ne djeluju značajno, ali svejedno nose iznimnu težinu uzevši u obzir kontekst u kojem su nastale. Osnovan je neformalni komitet "Žene otpora" koji je uključivao sljedeće osobe: Ivana Bonelli (Žene u crnom), Carmen Galdi (Komisija PPOO Općine Udine), Antonella Lestani i Flavio Fabbroni (A.N.P.I.), Marisa Sestito i Maila D'aronco (C.O.R.E.), Amanda Tavagnacco, Francesca Tamburlini, redateljji Paolo Comuzzi i Andrea Trangoni (Macheri-Pabitele), Rosanna Boratto, Maria Grazia Allievi, i ja sama.

Projekt je predstavljen regiji Friuli-Venezia-Giulia i nakon toga financiran od iste. Projekt je podijeljen u nekoliko faza: na sjećanje protagonista događaja, 1. lipnja 2011. podignuta je spomen ploča na ulazu u željeznički kolodvor u Udinama. Službeno je prikazan dokumentarni film "U potrazi za riječima" (režija P.Comuzzi i A. Trangoni) dana 26. rujna 2012. Film je odmah postigao veliki uspjeh ali i u današnje vrijeme se potvrđuje brojnim zahtjevima za projekcije u i izvan regije. Posljednja faza projekta je uključivala eseje koji čine knjigu "Građanska neposlušnost". Zbirka „Žene iz Friulija i 8. rujna 1943.“ predstavljena na ovoj konferenciji djelomično se temelji na razgovorima sa svjedocima koje su vodile Alessia Ursella i Alessandra Burelli. Sve faze istraživanja koordinirane su od strane Rosanne Boratto i mene. Zajedno smo napisale i knjigu koju smo predstavile građanima 18. lipnja 2014., a za čije smo ime htjeli sačuvati zadnju etapu u projektu.

Igor Jovanović i Igor Šaponja

Istarske sudbine. Sjećanja žena iz Pokreta otpora u Hrvatskoj.

Uključivanje žena u NOP (Narodnooslobodilački pokret) ima u hrvatskom dijelu Istre poseban značaj. Žene se masovnije uključuju u antifašističku borbu nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. Samo mjesec dana kasnije, u listopadu iste godine na Istru se spušta „Prolom oblaka“ - ofanziva njemačkih postrojbi, poznata u narodu i kao „Rommelova ofanziva.“ Bilo je to vrijeme paleži, smrti i patnje koju su istarske vojnkinje trpjele zajedno s vojnicima.

Uključivanje žena u NOP najavljuje i „novi društveni poredak“, koji će se između ostalog temeljiti i na ravnopravnosti spolova. S druge strane, dolazi do potresa u tradicionalnoj istarskoj obitelji koja je većinom ruralna i patrijarhalna.

Žene sudionice Pokreta otpora u Istri članice su mnogih omladinskih i političkih organizacija. Najviše je žena bilo u AFŽ-u (Antifašističkom frontu žena), organizaciji NOP-a, koja je na temeljima antifašizma okupljala žene, podučavala ih, politički opismenjavala i pripremala za poslove koji su zahtijevali veliku pokretljivost i snalažljivost. Žene su u pravilu bile manje sumnjive pa su se mogle kretati po cijeloj Istri, posebice po gradovima.

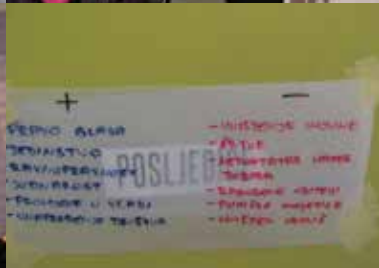
U srpnju 1944. u Istri je održana Oblasna konferencija AFŽ-a na kojoj je bilo preko 3000 sudionika, od kojih 1500 žena.

Od otprilike 28000 pripadnika antifašističkih postrojbi u Istri oko 5000 njih bile su žene. Mnoge su stradale u borbi ili završile po koncentracijskim logorima diljem Trećeg Reicha. Jedina Istranka nositeljica Ordena narodnog heroja (najvećeg jugoslavenskog odlikovanja) bila je Olga Ban.

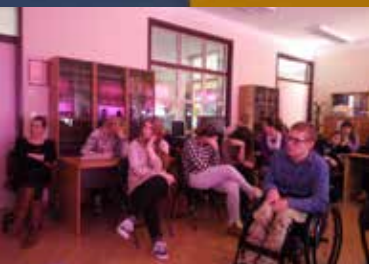
Osim aktivnog sudjelovanja u borbi, žene su se bavile i kurirskom službom, bile učiteljice, brinule o ranjenicima, pripremale i nosile hranu vojnicima, šile uniforme, odjeću i obuću, dijelile letke, pisale parole, pilile telefonske i telegrafске stupove, sudjelovale u ostalim diverzantskim akcijama, te pritom uvijek iskazivale veliku odlučnost i hrabrost.

Nakon Drugog svjetskog rata žene su u Jugoslaviji stekle pravo glasa i društvenu i socijalnu ravnopravnost.

O hrabrosti žena u ratu svjedoči i izjava Mirka Tepavca, antifašističkog borca i ministra vanjskih poslova SFRJ (Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije) koji je jednom prilikom izjavio: „U ratu sam naučio poštovati žene. Vidio sam mnogo junaka, ali i kukavica među muškarcima; kukavice nisam nikad vidio među ženama.“

Ženske in odporniško gibanje
Izkušnje in pripovedi med Italijo, Slovenijo in Hrvaško

Alessandro Cattunar, Quarantasettezeroquattro - Gorica

Ženske in odporniško gibanje. Izkušnje in pripovedi med Italijo, Slovenijo in Hrvaško

4. marca 2016 je v videmskem gledališču Teatro San Giorgio potekala mednarodna konferenca na temo „Ženske upora“.

Govorniki so razpravljali o zapletenem, večplastnem vprašanju, pri čemer so poskušali ponuditi širok vpogled v temeljne smernice razumevanja zgodovinopisja in v nekatere sodobne študije primerov v Italiji in Sloveniji ter na Hrvaškem.

In prav transnacionalni pristop je bil temeljna značilnost te konference, ki je potekala zunaj akademskih okvirov, da bi tako omogočila razmislek in vzpostavila dialog v zvezi z omenjeno temo v civilni družbi.

Udeleženci konference so poskušali raziskati posebnosti odporniških gibanj v omenjenih treh državah, pa tudi poiskati skupne značilnosti, povezave in razhajanja, zlasti na ravni pripovedi, ki so nastale v povojnem obdobju. Sodelujoči so se v prispevkih posvečali različnim oblikam vključevanja žensk v mehanizme nasprotovanja režimu in vojni, pri tem pa ponudili obsežno zgodovinsko refleksijo o različnih načinih ženskega upora proti nacifašizmu: s predstavitvijo življenjskih zgodb udeleženk; z analizo zgodovinskega, političnega in ideološkega okvira, zaradi katerega so se vključile v to gibanje; z raziskavo pogledov različnih držav na vlogo žensk v odporniških gibanjih; z razkrivanjem stereotipov, pogledov in predstav med vojno in v desetletjih po njej.

To je razkrilo pomen različnih izkušenj, pogledov in pripovedi. Zato je treba tako izraz „ženska“ kot tudi izraz „upor“ uporabljati v množini. Zanimivo je bilo odkriti, kako močno, odločilno in vse prej kot zgolj občasno so v različnih nacionalnih kontekstih ženske sodelovale v različnih oblikah upora proti režimu. Oblike boja, mehanizmi oblikovanja in utrjevanja protifašistične zavesti, razlogi upiranja se zdijo zelo raznoliki in segajo od vojaškega do civilnega in kulturnega upora, od izkušenj kurirk in oboroženih bork, do bolničark in delavk, gospodinj in mladih intelektualek.

Večplastni pogled, ki znova poudarja osrednji pomen žensk v odporniškem gibanju in pripovedih o njem.

Michela Ponzani

Izbira neposlušnosti. Eksistencialna razsežnost boja proti fašizmu v spominih partizank

»Prva akcija, ki sem se je udeležila, je potekala 16. decembra in me je močno užalostila. S Francescom in Pasqualem smo kratek odsek sledili fašistu v uniformi. Pasquale je streljal. Ko je videl, da se je fašist zgrudil na pločnik, in ugotovil, da je šlo za mladeniča približno naših let, je ostal negiben na mestu, vse telo pa mu je zajelo krčevito drgetanje in sililo ga je na bruhanje. S Francescom sva ga prijela pod pazduho in ga na silo odvlekla stran²⁴«.

S temi besedami se partizanka Maria Teresa Regard spominja svojih prvih izkušenj v odporiškem gibanju.

Tako kot ona je med jesenjo 1943 in pomladjo 1945 celotna generacija žensk v zgodnjih dvajsetih letih sprejela enako »pogumno odločitev«, kot jo je imenovala Rita Montagnana; odločitev, da bodo poprijele za orožje in se pridružile mednarodnemu boju proti fašizmu.

Medtem ko so bili moški na fronti, se bojevali v daljnih deželah, se nato udeležili civilne vojne, nazadnje pa so jih zajeli kot vojne ujetnike, so ženske postale strateška tarča »vojne proti civilistom«; postale so glavne akterke tiste oblike upora »brez orožja«, ki so ga predstavljala majhna-velika dejanja vsakodnevnega obstoja. In prav spomini teh partizank postavljajo pod vprašaj pojem in legitimnost »pravične vojne« z njenimi strategijami in uporabo sile, vključno s hudodelskim obnašanje vojske.

Postati del odporiškega gibanja je pomenilo, da so se prvič v zgodovini oboroženih spopadov zavestno odpovedali vlogi plena, žrtve in žrtenega jagnjeta.

Pridružiti se partizanom je pomenilo tudi boriti se za lastno emancipacijo in osvoboditi se fašistične vzgoje, ki je temeljila na spoštovanju hierarhije doma in zunaj domačih zidov, ki je vlogo žensk omejevala na to, da so podpirale tri vogale v hiši ter bile vzorne žene in matere²⁵.

Za ženske je upor pomenil dokončno ločitev od tradicionalne družbe; biti partizanka je pomenilo preseči običajne vzorce obnašanja žensk, ki jih je narekovala patriarhalna miselnost. »Ženske vzamejo pravico do razpolaganja z lastno usodo v svoje roke. Kdor trdi, da je mesto ženske doma, je izdajalec in lažnivec. Domovi se porušijo in dejstvo, da ženska podpira tri vogale v hiši, tega ne more preprečiti.« Te besede razkrivajo prave vzroke te ponosne, vendar nepričakovane in nikoli obžalovane odločitve žensk, ki so se pridružile odporiškem gibanju: »osebni boj«

24 M. T. Regard, *Autobiografia 1924-2000*, Franco Angeli, Milano, 2010, str. 37.

25 Oglejte si članek "Famiglia e demografia francese" (Francoska družina in demografija, op. prev.) v «*La Tribuna*», 9. avgust 1917, ki ga je citiral P. Meldini, *Sposa e madre esemplare. Ideologia e politica della donna e della famiglia durante il fascismo*, Guaraldi, Rimini-Firenze 1975, str. 21.

žensk, ki so se nenadoma prenehale počutiti zgolj matere ali hčere, ki se niso borile le proti nemškemu okupatorju ali fašističnim vojakom Italijanske socialne republike, temveč tudi za lastno osvoboditev, tudi osvoboditev od moralnih predsodkov in socialne diskriminacije, ki jim jo je zadajala moška kultura.

Morda se zato nekdanja kurirka Marisa Ombra bolj malodušno kot z veseljem spominja konca svoje partizanske dogodivščine, osvoboditve in povratka v normalno življenje, saj pogreša intenzivnost odkritij, ki jih je odporniško gibanje pomenilo za ženske. »Za nas, dekleta, je bilo konec transgresije« se spominja.

Boj deklet proti fašizmu med vojno

Bolj kot sledenje strogim geslom vodij protifašističnih strank, združenih v Narodnoosvobodilnem odboru, na ideološko-vojaški ravni, je ženske upora k boju proti fašizmu usmerila nagonska kritika vsakodnevnih dogodkov, z željo po ločitvi, sprva človeški in skoraj eksistencialni, od poveličevanja nespremenljivega sveta in velikih pričakovanj za Italijo, ki jih je opevala propaganda režima; kritika, ki je izvirala prav iz odpora do apatične družbe, v kateri je treba le »UBOGATI, VERJETI IN SE BOJEVATI«, ki se je odpovedala boju za uveljavitev lastne volje ter svoje civilne in demokratične svobode.

Že veliko pred vojaškim porazom 8. septembra 1943 z nastankom ideološkega konflikta velikega obsega gre temelje za izgubo konsenza z režimom torej iskati prav v globoki družbeni krizi, ki je pretresala fašizem že od 30. let, v državi, ki je vstopala v vojno brez pretiranega navdušenja. Konsenz, ki ga je duče vse do tedaj užival zaradi melioracije močvirij v Pontinski nižini in vojnih podvigov v Etiopiji ter zato, ker mu je po dva tisoč letih uspelo vrniti cesarstvo na »mitične rimske griče«, ni odtehtal pogleda na družbo, ki je v očeh bodočih partizank, tedaj še dekliv, postajal vse bolj pokvarjen in zaznamovan z nerazumljivimi družbenimi neenakostmi. Sklicevanje na tradicionalno vlogo ženske in poveličevanje »kmečkih gospodinj«, ki so obdelovale polja, ali delavk, ki so jih paternalistično imenovali »proletarske in fašistične delavke«, se tepe z bornimi razmerami vsakdanjega življenja, v kakršnih je delo žensk nujno potrebno za dopolnitev skromnega zaslužka hranitelja družine.

Ne preseneča torej, da so se za upor proti fašizmu odločale mlajše generacije, v želji po nekakšnem notranjem uporu, ki bo šele kasneje vodil v jasno ideološko angažiranost.

Želja po uporu se je torej bolj kot na bojišču porodila kot proces osebnega odraščanja v globini zavesti; za nekatere udeleženke je šlo za visoki ideal svobode in demokracije, pri drugih za željo po boljšem in pravičnejšem svetu; pri tretjih za potrebo po povečanju človeškega dostojanstva ali pa

za odziv na izkoriščanje njihovega družbenega razreda, "proti zlorabam, za višje plače".

Vendar pa ni dvoma, da so med deklicami, ki so odraščale v 30. letih v senci Mussolinijevega režima, že bile bodoče odporne. Izobrazba, ki jo fašizem želi dati novim generacijam, po svojem značaju ni združljiva s prisotnostjo žensk v kulturi in v javnem življenju. Opis ženske kot »rešilne bilke za človeštvo« se zgleduje po socialno-bioloških teorijah, ki v ženskah vidijo »spolno manj pomembna bitja, ki so telesno neprimerna za delo«.

S to mentaliteto je povezano dejstvo, da je pri mladih »hčerah Italije« dopustno zgodnje opuščanje šolanja, že v osnovni šoli, ki od tega trenutka dalje, kot je razvidno iz pisem in spominov, pomagajo materam pri težkih gospodinjstkih delih, skrbi za mlajše brate in sestre, obdelavi polj in paši živine. V malem svetu deklic med vojno se tako občutek upora proti režimu poistoveti z osebnim bojem za pobeg iz razmer družbene in kulturne manjvrednosti. Za Mario Tereso Regard, pripadnico Domoljubne akcijske skupine, je največja krivica prav v tem, da »se ženske ne morejo vpisati na fakulteto« in se ne morejo izučiti »za določene poklice«. Zato si, tako kot mnoge druge, prizadeva za odpravo podrejenosti spolov, ki se bori proti ideologiji, po kateri je racionalnost »nezdružljiva z žensko psihologijo«, saj je »nadarjenost moška vrlina«. Čas, ki ga je preživela v šolskih klopeh, je bil torej plodno obdobje za učenje upora proti vzgoji režima, v katerem družbena omrežja in družina služijo zgolj kot dodatek k točno določeni poti političnega nasprotovanja.

Ni naključje, da si bo Zveza žensk Italije po vojni prizadevala prav za reformo izobraževalnega sistema in za obvezno šolanje, ki bo edino brezplačno dostopno vsem, za »premagovanje zaostalosti v finančno in kulturno šibkejših slojih« in za »vnovično pridobitev pravice žensk do izobraževanja«. Podrejenost žensk poudarja tudi katoliška cerkev, ki s socialnimi politikami režima pridobi skorajda dokončen nadzor nad družbo; pogled, da »italijanska ženska podpira tri vogale pri hiši«, da je »mati, žena, osnovna pomočnica moškega tako v družbenem življenju kot v domačem okolju« popolnoma sovпада z mišljenjem katoliškega sveta. Po drugi strani pa je že marca 1926 vodja tiskovnega urada fašistične stranke obvestil vse zveze, da je »učinkovita politika žensk v režimu« mogoča izključno z »dobro italijansko tradicijo v katoliškem duhu«.

Papež Pij XI. je v okrožnici Casti connubi leta 1930 poudaril, da se mora »plemenita naloga žene, matere in družice« ujemati z redom v družini, ki temelji na »superiornosti moža nad ženo in otroki« ter na »takojšnji podrejenosti in poslušnosti žene«.

Odločitev za oboroženi boj v partizanskih vrstah torej pomeni dokončni, premišljeni in odločni odgovor svetu, ki je zaznamovan z nasiljem, in to ne le vojaškim, temveč tudi kulturnim.

Od partizank do »mater ustanoviteljic«

V partizanskem boju ženske niso nič manj izpostavljene nevarnostim kot moški. Ne le pri bojevanju »prsi na prsi«, ki je značilno za drzne in nepredvidljive urbane gverilske akcije presenečenja, temveč tudi pri napadih v gorah na kolone nemške vojske ali na prehodno fašistično vojsko in pri ilegalnem delu za pripravo na stavke v tovarnah ali na podežlju ter pri sabotajah. To velja zlasti za tiste ženske, ki so sodelovale pri Domoljubnih akcijskih skupinah oziroma tako imenovanih GAP, ki so jih organizirale Garibaldijeve brigade, da bi imele nadzor nad vojskovanjem v mestih. Tovrstne skupine so bile že preizkušene v drugih uporniških gibanjih po Evropi, kjer se je uveljavilo strogo pravilo večmesečne ilegale in življenja v samoti. Za Domoljubne akcijske skupine je bila po zgledu francoskih *unités de choc* in skupin, ki so jih podpirali Britanci v severni Evropi, značilna zelo trda oblika gverilskega boja, ki je zahteval življenje v osami, sposobnost prenašanja visoke ravni čustvene napetosti in mirne živce, ko je bilo treba streljati na sovražnika ter nato pobegniti in se izgubiti v mestnih uličicah, ki so bile območje delovanja gverilskih enot. Partizanke, ki so sodelovale v Domoljubnih akcijskih skupinah, so bile prisiljene spati na zasilnih ležiščih, vsako noč na drugem mestu; zaradi tajnosti so bile izolirane in ločene od tovarišev, tako da so bile dolgo časa brez vsakršnih povezav, medtem ko so čakale na izvedbo akcije. Kljub odrekanju in trpljenju je bila želja po uporabi tako močna, da je v času po vojni neizogibno vodila k novim zavezam v političnem in družbenem življenju v državi. Kajti prav na podlagi odločitve za boj proti fašizmu in za partizanski boj se je izoblikoval proces pomlajevanja in posodabljanja italijanske družbe, v katerem so si ženske najprej priborile politične, po številnih bojih pa tudi civilne pravice. Z volitvami na institucionalnem referendumu 2. junija 1946, prvimi, na katerih so imele tudi ženske volilno pravico (v ustavodajno skupščino jih je bilo izvoljenih 21), so ženske v italijansko politiko vnesle pestre izkušnje »življenja in delovanja z željo po svobodi in človeški solidarnosti«²⁶.

Natka Badurina, Univerza v Vidmu

Podoba žensk v jugoslovanskem odporniškem gibanju od druge svetovne vojne do danes

Protifašistično gibanje je predstavljalo pomemben preobrat za udeležbo žensk v političnem in vojaškem življenju. Vendar pa je bilo treba novost ženskega aktivizma pretvoriti v kodirane podobe, da bi lahko postal del kolektivnih predstav in kasneje vplival na vloge spolov, ki so bile sprejete v jugoslovanski družbi povojnega obdobja. Na kratko bomo predstavili te podobe in interakcije s stvarnostjo od povojnega obdobja do danes²⁷.

26 Filomena Delli Castelli, *Il giorno che le donne si presero la storia*, »La Repubblica«, 19. februar 2006, str. 28.

27 Večina tukaj navedenih podatkov se nanaša na jugoslovansko družbo na splošno, vendar pa se pogled, ki smo ga uporabili v danem primeru, osredotoča na hrvaško družbo.

Pred vojno

Sodelovanje v protifašističnemu odporu je za ženske pomenilo boj za skupno dobro, pa tudi boj za lastne pravice. Zato je treba korenine te udeležbe iskati tudi v zgodovini ženskih gibanj iz predvojnega obdobja. Mobilizacija žensk v jugoslovanskem odporiškem gibanju, pod vodstvom komunistične partije, je nadaljevala dejavnost socialističnega gibanja za pravice delavk, ki je bilo aktivno na jugoslovanskem ozemlju med obema vojnoma. Poleg socialističnega gibanja delavk, je bilo v največjih mestnih središčih Kraljevine Jugoslavije v obdobju med obema vojnoma aktivno tudi žensko (meščansko, reformistično) gibanje za volilno pravico žensk. Povezava tega aktivizma s protifašističnim odporiškim gibanjem je bila v celoti izbrisana iz jugoslovanskega zgodovinpisja. Vendar pa so raziskave na področju zgodovine žensk pokazale, da sta obe gibanji - socialistično in feministično - pomembno sodelovali in se obojestransko podpirali (Sklevicky 1996: 81).

Med vojno

Z začetkom vojne so liberalne feministke našle le malo prostora za javno delovanje, medtem ko so bile tiste, ki so sodelovale s komunistično partijo, aktivne v številnih oblikah boja proti fašizmu in so leta 1942 ustanovile Antifašistično organizacijo žensk (AFŽ). Poleg boja proti fašizmu so cilji organizacije zajemali pravice žensk: enakost političnih pravic in pravic delavcev, varstvo materinstva in pravice do razmnoževanja, socialno in zdravstveno varstvo delavcev, dostop do izobrazbe. Hrvaška je bila med letoma 1941 in 1945 fašistična država pod vodstvom ustaškega gibanja, katerega propaganda v zvezi z vlogo žensk se navezuje na prvotni model matere varuhinje domačega ognjišča s številnimi otroki. Ustaška propaganda se je surovo odzvala na novice o ženskah, ki so aktivno sodelovale v boju proti fašizmu in je ustvarjala njihovo sramotno podobo krvoločnih zveri kot iznakaženih možač. Emancipirane ženske, feministke, ki so se odmikale od teh dveh preprostih stereotipov, so bile z malce negotovosti razvrščene kot »tisti tretji tip ženske« (Jambrešić Kirin 2008: 41). Partizanska in komunistična propaganda se je morala tudi sama naučiti upravljati, razumeti, »udomačiti« to novo stvarnost z lastno podobo o Čnovi ženski«. Pri njenem ustvarjanju se je morala navezati na tradicijo, da bi pomirila kmečke množice, katerih podporo je potrebovala. To podobo so ustvarjali moški, novinarji in pesniki, ki so jo oblikovali na pesniški način, s sklicevanjem na literarno in mitološko tradicijo (naslov znanega govora pesnika Vladimirja Nazorja iz leta 1944 je "Od amazonke do partizanke"), zlasti pa na ljudsko poezijo. Epska tradicija pa je odražala globoko patriarhalnost družbe vseh jugoslovanskih republik, po vojni pa je močno ovirala modernizacijo in emancipacijo žensk (Batinić 2015). Nazor,

ki je verjel, da emancipacija in folklorja lahko hodita z roko v roki, je svoj govor sklenil z jasno trditvijo: „Za nas je žensko vprašanje rešeno“.

Po vojni

V skladu s programom partije, so bile v socialistični Jugoslaviji ženskam takoj zagotovljene politične in delavske pravice. Ker je partija menila, da je bilo s takimi zakoni vprašanje žensk rešeno, je želela ukiniti AFŽ, kar je leta 1953 tudi storila. Hkrati pa je opazno vračanje k patriarhalnim modelom. Statistike kažejo, da množična udeležba žensk v boju ni bila ustrezno priznana v njihovi udeležbi v organih in institucijah v povojnem obdobju (Jancar Webster 1990: 163).

V tem okviru je bil spomin na udeležbo žensk v boju proti fašizmu vključen v uradno zgodbo osvobodilnega boja. Ta zgodba je pomenila jedro identitete za novo Jugoslovansko državo, sveti ogenj, ki ga bo ohranjala pri življenju vse do razpada te države z uradnimi zgodovinopisnimi kanali, učbeniki, muzeji in kraji spomina, kaj kmalu pa tudi z različnimi mediji. Gre za spomin, ki temelji na »mitu vojne« (tega izraza se je domislil George Mosse; glej Jambrešić Kirin 2008: 20), ki je močno militariziran, junaški in patriarhalen. Številne vloge žensk v boju proti fašizmu, njihovi različni družbeni in politični izvori ter številni razlogi in načini udeležbe so bili v tej uradni zgodovinski epopeji omejeni na le maloštevilne vzorce, kot je tisti o mladi kurirki in partizanki, ki je bila prav tako drzna kot moški, ali pa o materi partizana, ki je stoično prenesla vest o njegovi smrti. Podoba mlade partizanke je v jugoslovanski kinematografiji, po vzoru hollywoodskih filmov, kaj kmalu pridobila lastnosti junaške lepote in potencial žrtve (nasilja, posilstva, uboja), s katerimi ženska ranljivost znova postane del ženske podobe. Prvi film o partizanskem boju je posvečen prav temu liku in nosi ime glavne junakinje - Slavica (1946). Kot danes ugotavljajo kritiki feminizma, ni naključje, da glavna junakinja na koncu filma umre v boju; dejansko ni jasno, kakšno mesto bi lahko zasedla v povojni družbi.

Od 60. do 80. let

Junaški vzorci se ponavljajo vse do razpada Jugoslavije. Kljub temu ponavljanju ali pa prav zaradi njega se v 70. letih pojavi občutek, tudi med pobudniki propagande, da spomin na osvobodilni boj med ljudmi počasi blede. Zato začnejo izkoriščati nova komunikacijska sredstva, ki jih ponujata gospodarski razcvet in vzpon potrošniške družbe. Vojne zgodbe, ki jih pripovedujejo ženske v rumenih revijah, pridobijo čustveno, škandalozno konotacijo s srečnim koncem (Jambrešić Kirin 2008: 36). V 70. letih se rodi jugoslovansko feministično gibanje, ki so ga močno zaznamovala zahodna feministična gibanja. Če se je na zahodu feminizem pogosto navezoval na levičarska gibanja, so v Jugoslaviji nanj gledali kot na nevaren, konservativni zahodnjaški produkt, pretihotapljen v družbo, ki ga nikakor ni potrebovala, saj je bilo tam »vprašanje žensk že rešeno«. Povedati

je treba, da so imele jugoslovanske ženske, v primerjavi z italijanskimi, veliko več pravic v zvezi z družino, razmnoževanjem, delom. Nezadovoljstvo in kritika feministk se nista nanašala na te že pridobljene pravice, temveč na družbo, ki je bila kljub zakonskim zapovedim še močno patriarhalna in ženomrzna. V tem obdobju je opaziti tudi vnovičen porast zanimanja zgodovinopisja za ženske upora in za AFŽ. Rezultati novih raziskav se močno razlikujejo od uradnega zgodovinopisja, ki so ga do tedaj spodbujali in razkrivajo razočaranje partizank zaradi nepriznavanja njihovega truda in prizadevanj v povojnem obdobju (Jancar Webster 1990) ter pritiske partije na AFŽ pred njeno ukinitvijo (Sklevicky 1996). Že omenjeno pretirano čustveno doživljanje spomina je ustvarilo plodna tla za zgodbe o osebnem trpljenju, brez vsakršnega globalnega ali junaškega pomena, četudi vselej v skladu s partijo. Nekaj let pozneje, v 80. letih, se bo naredil prostor tudi za pripovedi tistih, ki med vojno niso bili na strani zmagovalcev. Četudi se je pravica do spominjanja »drugih« sprva zdela pozitiven znak demokratizacije spomina, se je to kmalu izkazalo kot njegovo drobljenje, prilastitev posameznega spomina z zahtevo po absolutni pravici in brez možnosti za spravo.

Postsocializem

Obdobje po propadu socializma je zaznamovala radikalna reinterpretacija preteklosti, ki je poleg kritičnega pogleda na temne strani socialistične dobe pozitivno ovrednotila tudi zgodovinske pojave, ki so bili do tedaj prepovedani. To je na žalost privedlo do povratka ustaške države, novega pogleda na kolaboracioniste v pozitivni luči, kot žrtve, demonizacijo partizanskega gibanja in vrnitev podobe partizank kot sadističnih, krvi željnih bitij, ki smo jih poznali iz časa ustaške propagande. Lahko bi rekli, da je doživel zgodovinski revizionizem na Hrvaškem dva vrhunca: prvega v 90. letih kot del nacionalističnega zagona v času vojne in drugega ob menjavi vlade na začetku leta 2016 kot naravno posledico današnje gospodarske krize in evropskih vrednost. Vzporedno s temi negativnimi podobami žensk upora so bile napadene tudi pravice, ki so si jih ženske izborile v socializmu. Tisto, kar je v danih razmerah najbolj presenetljivo, je omejeni pogled na podobo žensk in nesposobnost družbe, da bi razumela kompleksnost njihove zgodovine in politične vloge. Edini način, da bi zapolnili to lakuno, se zdita zgodovinopisno, sociološko, antropološko delo in težko pričakovana vzpostavitev arhiva ali muzeja zgodovine žensk, ki bi bil po možnosti transnacionalen. V njem bi bili zbrani zgodovina, pričevanja in zapletena mnenja, ki jih ženske niso mogle izraziti v podobah, ki so jim jih vselej pripisovali moški.

Bibliografija

- Batinic, Jelena. 2015. *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*. Cambridge: Cambridge University Press
- Jambrešić Kirin, Renata. 2008. *Dom i svijet*. Zagreb: Centar za ženske studije
- Jancar Webster, Barbara. 1990. *Women and revolution in Yugoslavia*. Denver, Colorado: Arden Press
- Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka

Irene Bolzon (Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja)

Ženske in odporniško gibanje v arhivskem gradivu Izrednega porotnega sodišča v Trstu: geografiji spolov naproti?

S tem prispevkom želimo ponuditi nekaj namigov za razmislek, ki so se porodili na podlagi raziskav, ki še vedno potekajo na Deželnem inštitutu za zgodovino osvobodilnega gibanja v Trstu v okviru projekta „Težavno odporniško gibanje na italijanski vzhodni meji“, ki ga je financiralo predsedstvo Ministrskega sveta med pobudami ob 70. obletnici osvoboditve.

Raziskave so se osredotočale predvsem na arhivsko gradivo Izrednega porotnega sodišča v Trstu, ki smo ga pregledali v povsem drugačni luči kot običajno. Pri tem se namreč nismo osredotočili na analizo italijanskega kolaboracionizma, temveč na žrtve temeljnih represivnih oddelkov, ki so delovali na italijanskem ozemlju. Z raziskavo smo želeli med imeni tistih, ki so doživljali različne oblike kolaboracionistične represije, najti sledove številnih izrazov območnega odporništva, s posebnim poudarkom na neoboroženem odporništvu, kot sta žensko in tisto, ki se je izoblikovalo zunaj strukturiranih političnih in strankarskih izkušenj.

Prvi rezultati te raziskave razkrivajo odnose, ki so močno zaznamovani s prepletanjem različnih svetov, tudi ženskih, ki se gibljejo v protifašistični dimenziji z močno predpolitičnimi značilnostmi, a kljub temu lahko dajejo podporo tudi bolj politično usmerjenim oblikam oboroženega boja.

Če preusmerimo pozornost na vključevanje žensk v ta splet odnosov, zbode v oči veliko število žensk med žrtvami kolaboracionističnih kaznivih dejanj, zlasti med dogodki v Trstu. Pri tem se zdi, da mestno tkivo poudarja in še povečuje priložnosti, ki ženskam omogočajo aktivno udeležbo v odporniškem gibanju. Na tem mestu se nam poraja vprašanje, ali je mogoče govoriti o geografiji spolov ali je udeležba žensk toliko bolj izrazita zaradi nekaterih posebnih okoljskih pogojev na referenčnem območju.

Najzanimivejši kazenski postopki z vidika raziskovanja udeležbe žensk so tisti, ki se navezujejo na uslužbenca Posebnega inšpektorata javne varnosti, med žrtvami katerih so bile večinoma ženske. Med tistimi, ki so bile pogosto žrtve zverinskega trpinčenja ali spolne zlorabe, so bile številne ženske slovenske narodnosti in mnoge od njih so bile povezane s partizanskim gibanjem. Številne so družinske vezi povezovale z borci oddelkov. Vključene so bile v mreže, ki so zagotavljale logistično podporo in pomoč ter so v svojih domovih uredile zavetišča in bolnišnice za pomoči potrebne partizane. Vendar pa so se le redke od njih na neposredno vprašanje predstavile kot partizanke ali članice osvobodilnega gibanja,

temveč so svojo konkretno pomoč in s tem povezano tveganje razumele kot naravno dejanje pomoči sonarodnjakom, sorodnikom in na splošno vsem pomoči potrebnim, ki so ga bile preprosto dolžne storiti.

Odgovori, ki so presunljivi, če jih beremo in razlagamo v skladu s klasičnim političnim pristopom, razkrivajo stališče, ki so ga te ženske zavzemale pri spopadanju z izkušnjo civilne vojne. Izbira oziroma niz izbir, zaradi katerih so postale podpornice družbenega, nacionalnega in obenem političnega boja, zavzamejo poseben pomen, če jih poskušamo razumeti v posebnem, mestnem okolju, ki je ponujalo številne privlačne možnosti sodelovanja s sovražnikom. Partizanske baze in tajne tiskarne so bile pogosto v blokovskih stanovanjih, kjer so novice hitro zakrožile in so bile ovaduške mreže zelo razvejane.

Te ženske so ustvarjale povezave in so bile sestavni del organizacijskega ustroja v podporo območnemu odporišskemu gibanju in ozemlju, ki je bilo osvojeno v mesecih zasedbe, kar se je odražalo tudi v tednih, ki so sledili nasprotujočim in spornim osvoboditvam, s katerimi se je kasneje spopadal Trst. Mnoge od teh žensk, ki so bile žrtve nasilja na inšpektoratu, so bile središče delovanja tržaškega Ljudskega sodišča in številnih komisij za izvajanje čistk, ki so bile spontano ustanovljene v 40 dneh po prihodu armad Jugoslovanske osvobodilne vojske. Majhne skupnosti žensk, rojene v zaporu, skupine mater, ki so iskale svoje izginule otroke, so nastajale z namenom iskanja pravice, pri čemer so se razvijale različne oblike prave politične dejavnosti, vendar znova zunaj strukturiranih strankarskih okvirov.

Fabio Verardo, Univerza v Trentu

Vloga žensk na pogrebu partizana Renata Del Dina, Tolmeč, 27. april 1944

V tem prispevku želimo analizirati udeležbo ljudstva na pogrebu partizana Renata Del Dina in na podlagi tega opredeliti netradicionalne oblike upora, kljubovanja in nasprotovanja nacifašizmu, ki so bile značilne za ženske in so se udeležile v zapletenih vlogah, v katerih jim je uspelo združiti tradicijo in obenem pretrgati vezi s preteklostjo.

V noči s 24. na 25. april so partizani iz Osoppa pod vodstvom Renata Del Dina - Anselma demonstrativno napadli vojašnice fašistične milice in nemškega 136. alpskega polka. V napadu je bil Del Din hudo ranjen²⁸. Umirajočega so prenesli v hotel »Alle Alpi«, od koder so ga šele po več urah prepeljali v bolnišnico, kjer je ob zori umrl²⁹.

Napad, ki je dvignil veliko prahu in prisilil nacifašiste k obrambi, je bil prvi znak gverile v mestecu in vrhunec nasilja v tistem obdobju. Hkrati so padlega junaka, četudi njegove identitete niso potrdili, prepoznali kot alpskega častnika in začele so krožiti govorice, da so ga umirajočega mučili³⁰, kar je povzročilo močno sočustvovanje med ljudstvom, ki je dojelo namene partizanske akcije.

Tako so ljudje, medtem ko so potekale nacifašistične preiskave, drli v mrtvašnico bolnišnice, da bi se poklonili truplu partizana. Ker je bilo truplo golo, so ga številni - med njimi mnoge ženske - začeli oblačiti v uniformo alpskega častnika in se pripravljati na slovesen pogreb. Kljub postavitvi vojaške straže, naval ljudi ni pojenjal; na krsto, prekrito s cvetjem, so položili alpski klobuk in trobojnico. Nacisti so se zato odločili za pokop partizana izključno ob navzočnosti kaplana, brez zvonov in z nošenjem krste po stranskih poteh. Takoj ko je bilo ljudstvo seznanjeno s to odločitvijo, se ji je uprlo in 26. aprila popoldne se je zbrala večja množica ljudi. Nemci in fašisti so bili presunjeni in v upanju na skromno udeležbo so se odločili za pokop zgodaj zjutraj naslednjega dne.

Istega večera so se začele številne ženske pripravljati za udeležbo na pogrebu. Ob podpori duhovnikov iz Tolmeča so 27. aprila 1944 ob 7. uri zjutraj ulice napolnili ženske in otroci s šopki rož. Gospod Primo Sabbadini se spominja: »Ko so položili krsto na voz, se je poveljnik karabinerjev z vojaškim pozdravom poklonil množici, ki je v en glas zavpila: ‚V stolnico!‘«, proti kateri se je začel viti množičen sprevod. Nacifašisti so

28 F. Tacoli, *Io c'ero...e adesso racconto. Ricordi di un partigiano in Friuli 1943-45*, FUL•L Editore, Videm, 2000, str. 35.

29 F. Verardo, *Giovani combattenti per la libertà. Renato Del Din, Giancarlo Marzona, Federico Tacoli, Gaspari*, Videm, 2013, str. 46-74.

30 Državni arhiv v Vidmu (v nadaljevanju ASUD), Sklad CAS, b. EC 1, Registri sodb 1946, sodba št. 81 zoper Luigija Colussa.

ga sicer poskušali preusmeriti, vendar so se Maria Agata Bonora, Gentile Cargnelutti, Sara Menchini in Franca Marini postavili pred voz in prijeli za vajeti enega od konj, tako da so sprevod napotili proti središču mesta. Peli so zvonovi in dekan je truplo blagoslovil v stolnici. Zatem so krsto pospremili na pokopališče, pri tem pa paradirali pred policisti. Medtem ko so spuščali krsto v jamo, je nekaj žensk vzklikalo domoljubne besede, ki so opevale partizanovo herojsko dejanje.

Nemci in fašisti si med obredom niso upali posredovati, takoj po njem pa so pripadniki SS zaslišali udeležence.³¹ Kot povračilni ukrep so omejili svobodo gibanja in prepovedali shode z grožnjo, da bodo sicer uporabili orožje in zajeli talce.³² Poveljnik karabinjerjev Arbitrio je prejel opomin, »ker se ni uprl z orožjem«, in je bil odpoklican iz Tolmeča.³³ Zabeleženi so bili tudi primeri ovadb, ki so privedle do aretacij in deportacij.

Udeležba na pogrebu je bila primer neoboroženega aktivnega upora, ki se je širil s pomočjo žensk; gre za neposlušnost in kljubovanje le z močjo simbolnih dejanj. Pomeni poskus združevanja tradicionalnih vrednot, domoljubja in upora proti okupatorju. Poleg tega je prispevala tudi k oblikovanju mita o partizanu Del Dinu - ki ga je ljudstvo prepoznalo kot sebi enakega³⁴, kot mučenika in junaka, ki je kot tak postal primer za druge skupnosti.³⁵

V tem kontekstu so imele ženske temeljne vloge: nadomestile so neznano mater pri objokovanju sina, poskrbele so za spoštovanje tradicije pietete do pokojnih, bile so neposlušne in so kljubovale vzpostavljenemu redu; nadomestile so moške, pri tem pa so pustile prostor le duhovnikom pri dejanjih, povezanih z verskim obredom. Tiste ženske so bile matere družin in partizanov, ženske, ki so bile priznane kot partizanke šele po vojni, ženske, ki so v padlem partizanu videle svojega sina ali moža, ki je šel v vojno. Za mnoge je bil pogreb priložnost za katarzo in dejanje, za katero bi želele, da bi ga drugi storili za njim ljubljeno osebo. Številne so v njem videle spomin na neznanega vojaka, ne toliko zaradi tega, kar je predstavljal v fašistični retoriki, pač pa zaradi pomena obredja iz leta 1919. Udeležba na pogrebu je pomenila odziv na okrutna dejanja in aroganco moči. Med številnimi političnimi pomeni je zaznati poziv k domoljubju v smislu preporoda naroda, pri čemer so bila pri sklicevanju na pravo domovino uporabljena klasična orodja, vendar z drugačnim pristopom, ki je zmanjšal ugled fašistov in jim odvzel legitimnost. Ta dejanja so ustvarila globok prepad in so predstavljala izziv, ki se je nadaljeval tudi v naslednjih dneh s prinašanjem cvetja na grob partizana.

31 Augusto Vidoni v »Cronache Tolmezzine«, posebna izdaja, 1995.

32 G. A. Colonnello, *Guerra di Liberazione*, Editrice Friuli, Videm, 1965, str. 200.

33 APDD, pričevanje gospoda Prima Sabbadinija, 11. junij 1945.

34 M. Gortani, *Il martirio della Carnia*, cit., str. 88.

35 G. Angeli, N. Candotti, *Carnia libera. La Repubblica partigiana del Friuli (estate autunno 1944)*, *Del Bianco*, Udine, 1971, str. 33-34.

Daniela Rosa (Društvo Ženske upora)

Civilna neposlušnost: furlanske ženske pred 8. septembrom 1943.

Projekt Civilna neposlušnost - furlanske ženske pred 8. septembrom 1943 je imel dva cilja. Prvi cilj, ki ga je omenila zgodovinarica Anna Bravo, je bil prispevati k večji prepoznavnosti nepoznanih, ovrednotiti »banalnost« dobrote, solidarnosti in pravilnega ravnanja v kritičnem trenutku zgodovine, v katerem je bilo po desetletjih fašističnega »menefregizma« že samo zoperstavljanje ravnodušnosti dejanje civilnega upora. Drugi cilj je bil preveriti, ali je mogoče dejstva o ženskah »z lističi na vlakih«, ki smo jih odkrile skoraj po naključju, pripisati tisti vrsti dejanj, ki jih je J. Semelin v knjigi »Brez orožja proti Hitlerju« opredelil z izrazom »civilni upor«. Zgodovina projekta ima korenine v novem načinu poučevanja zgodovine, kot ga je uvedla velika pobudnica te raziskave Paola Schiratti, ki je skupaj z Nadio Tovatelli in z menoj začutila potrebo po novi metodološko-didaktični učni metodi za »neposredno« poučevanje in učenje zgodovine, po ustanovitvi aktivne zgodovinske raziskovalne delavnice, ki bi temeljila na intervjujih, po soustvarjanju med profesorji in študenti, ki bi vzbudilo strast za zgodbe, ki jo že dlje časa uporabljajo na predavanjih. Delo smo na neki točki obogatili z novimi prispevki in ga dokončno oblikovali po intervjuju z Fidalmo Garosi, partizanko Gianne, leta 2008. V intervjuju je Gianna Garosi dijakom 4. letnikov srednje tehniške šole Istituto Zanon v Vidmu prvič spregovorila o dejanjih furlanskih žensk, ki so si od 8. septembra 1943 dalje aktivno prizadevale za uteho, pomoč, podporo sprva vojaškimi internirancem, nato pa deportirancem na poti v koncentracijska taborišča v severni Evropi. Zaporniki in zapornice so na tla metali lističe s pozdravi družinam in ženske so si štele v čast, da niso pustile niti enega samega na tleh, nato pa so s pismom obvestile sorodnike zapornikov o njihovem mimohodu. Med raziskavami smo odkrili vse več vesti o takih dejanjih in podatki o njih so bili vse številnejši. Našli smo kopije lističev, zapise v župnijskih arhivih, priče tovrstnih dejanj, ki so se opogumile in spregovorile, tako ženske, ki so to počele, kot ljudi, ki so jih te neznane Furlanke rešile, pri tem pa tvegale življenje. Gradivo, ki je preveč dragoceno, da bi lahko tvegali, da bi ga izgubili: to je bila namreč ena prvih spontanih oblik upora žensk vseh starosti nacifašizmu. Dediščina civilnega življenja ter primer solidarnosti in moralne zaveze, ki ju je bilo treba razkriti in si ju je vredno zapomniti. Paola Schiratti, ki je bila tedaj pokrajinska svetnica in podpredsednica Pokrajinskega sveta za enake možnosti v Vidmu, je 22. marca 2010 sklicala skupino predstavnikov različnih združenj, da bi podprli projekt za vrednotenje tistih neznanih žensk. Želela si je zbrati pričevanja številnih žensk, ki so bile v tistem času pogosto zelo mlade, komaj kaj starejše od deklric, in so se brez pomislekov same povezale med seboj, da so lahko nudile pomoč zapornikom, ki so se vozili mimo

v vozovih za živino na poti v nemška taborišča. Morda so to z vidika, ki ga izkrivljajo vojni dogodki, le »manj pomembna« dejanja, vendar je njihovih pomen v kontekstu, v katerem so se dogajala, izreden. Neformalno je bil ustanovljen odbor »Žensk upora«, katerega člani smo bili Ivana Bonelli (Ženske v črnem), Carmen Galdi (Odbor PP00. v Občini Videm), Antonella Lestani in Flavio Fabbroni (A.N.P.I.), Marisa Sestito in Maila D'Aronco (C.O.R.E.), Amanda Tavagnacco, Francesca Tamburlini, režiserja Paolo Comuzzi in Andrea Trangoni (Macheri-Pabitele), Rosanna Boratto, Maria Grazia Allievi in podpisana Daniela Rosa. Projekt, ki smo ga predstavili deželi Furlaniji - Julijski krajini in ga je kasneje ta tudi financirala, je bil razdeljen na več faz. Prvega junija 2011 je bila na vhodu na železniško postajo v Vidmu postavljena plošča v spomin na udeleženke in na dogodke. 26. septembra 2012 je bil uradno predstavljen dokumentarni film Iščoč besede (režiserjev P. Comuzzija in A. Trangonija), ki je takoj požel izjemen uspeh, kar potrjujejo tudi številne projekcije, za katere se vedno znova navdušujejo v različnih krajih znotraj in zunaj dežele. Zadnjo fazo projekta so predstavljale razprave, ki so bile zbrane v knjigi z naslovom Civilna neposlušnost: Furlanske ženske pred 8. septembrom 1943, predstavljeni na tem kongresu, ki deloma temelji na intervjujih prič, ki sta jih zbrali Alessia Ursella in Alessandra Burelli. Raziskave sva v vseh fazah vodili Rosanna Boratto in Daniela Rosa, ki sva tudi soavtorici besedila, predstavljenega občanom 18. junija 2014, ki je obdržal enak naslov kot projekt, katerega krog je bil tako sklenjen.

Igor Jovanović i Igor Šaponja

Istrski usode. Spomini odpornih žensk v Sloveniji.

Vstop žensk v nacionalno osvobodilno gibanje ima za hrvaški del Istre poseben pomen. Ženske so se v večjem številu pridružile boju proti fašizmu po kapitulaciji Italije septembra 1943. Le mesec kasneje, oktobra istega leta, so se nad Istro zgrnili črni oblaki, začela se je nemška ofenziva, bolj znana kot "Rommlerova ofenziva". Za to obdobje so bili značilni požari, številni mrtvi in veliko trpljenja, ki so ga morale prestati istrske vojakinje skupaj z drugimi vojaki.

Vstop žensk v Nacionalno osvobodilno gibanje napoveduje tudi "novi družbeni red", ki bo, med drugim, temeljil na enakosti spolov. Hkrati je prišlo tudi do preobrata znotraj tradicionalne istrske družine, ki je bila v večini kmečka in patriarhalna.

Ženske, ki so se udeležile odporiškega gibanja v Istri, so bile članice številnih mladinskih in političnih organizacij. Večina jih je bila včlanjenih v Antifašistično organizacijo žensk (AFŽ), ki jo je organiziralo Nacionalno osvobodilno gibanje, ki je na podlagi boja proti fašizmu zbiralo ženske,

skrbelo za njihovo vzgojo in politično izobraževanje ter jih pripravljalo za dejavnosti, ki so zahtevale veliko mero angažiranosti in naprednosti. Ženske so bile namreč praviloma manj sumljive in so se tako lahko gibale po celotni Istri, zlasti pa v mestih.

Julija 1944 je v Istri potekala območna konferenca AFŽ, na kateri se je zbralo več kot 3.000 udeležencev, med njimi 1.500 žensk.

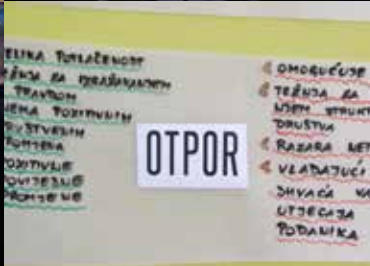
Od približno 28.000 pripadnikov protifašističnih enot v Istri je bilo skoraj 5.000 žensk. Mnoge od njih so padle v boju ali pa umrle v koncentracijskih taboriščih na ozemlju celotnega tretjega rajha. Edina Istranka, ki je prejela naziv narodnega heroja (najvišje jugoslovansko odlikovanje), je bila Olga Ban.

Poleg aktivne udeležbe v boju so bile ženske tudi kurirke, učiteljice, skrbele so za ranjence, pripravljale in dostavljale hrano vojakom, šivale uniforme, oblačila in obutev, razdeljevale letake, pisale slogane, izdelovale telefonske in telegrafske drogove, sodelovale pri sabotajah, pri čemer so se izkazale kot zelo odločne in pogumne.

Po drugi svetovni vojni so ženske v Jugoslaviji pridobile volilno pravico ter dosegle družbeno in socialno enakost.

O pogumu žensk med vojno priča tudi izjava Mirka Tepavca, protifašističnega borca in ministra za zunanje zadeve v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji (SFRJ): „Med vojno sem se naučil spoštovati ženske. Med moškimi sem videl številne junake, pa tudi mnoge strahopetce, ki pa jih nisem nikoli videl med ženskami.“

Donne della resistenza
Esperienze e narrazioni tra Italia, Slovenia e Croazia

Alessandro Cattunar , Quarantasettezeroquattro - Gorizia

Donne e Resistenze. Esperienze e narrazioni tra Italia, Slovenia e Croazia

Il 4 marzo 2016 al Teatro San Giorgio di Udine si è svolto il convegno internazionale dal titolo "Donne della Resistenza".

Relatori e relatrici sono stati chiamati a discutere di un tema complesso e dalle molteplici sfaccettature, cercando di offrire uno sguardo ampio sulle principali linee interpretative storiografiche e su alcuni recenti casi studio in Italia, Slovenia e Croazia.

L'approccio transnazionale è stato la caratteristica principale di questo convegno, sviluppato al di fuori dei contesti accademici, per promuovere la riflessione e il dialogo su questo tema all'interno della società civile.

Si è cercato di indagare le specificità delle esperienze resistenziali nei tre Paesi ma anche i tratti comuni, le continuità le contaminazioni, soprattutto sul piano delle narrazioni che si sono sviluppate nel dopoguerra. Gli interventi si sono focalizzati sulle diverse forme coinvolgimento delle donne nei meccanismi di opposizione al regime e alla guerra proponendo un'ampia riflessione storica sui tanti diversi modi in cui le donne resistettero al nazi-fascismo: raccontando le storie di vita delle protagoniste; analizzando il contesto storico-politico-ideologico che portò al loro coinvolgimento; indagando l'immaginario sviluppato nei diversi paesi relativamente al ruolo della donna nei moventi resistenziali; mettendo in luce stereotipi, immaginari e rappresentazioni durante la guerra e nei decenni successivi.

Ne è emersa l'importanza della pluralità di esperienze, sguardi e narrazioni. Per questo motivo è necessario declinare al plurale sia il termine "donna" che il termine "Resistenza". È stato interessante verificare come, nei diversi contesti nazionali, le donne siano state coinvolte in forme di opposizione al regime in modo profondo, determinante e tutt'altro che saltuario. Le forme della lotta, i meccanismi di formazione e consolidamento di una coscienza antifascista, le motivazioni dell'opposizione appaiono estremamente variegata, spaziando dalla resistenza militare a quella civile e culturale; dalle esperienze delle staffette e delle combattenti armate, a quelle delle infermiere e operaie, di casalinghe e giovani intellettuali.

Uno sguardo poliedrico, che restituisce la centralità delle donne nelle vicende resistenziali e nella loro narrazione.

Michela Ponzani

Scegliere la disobbedienza. La dimensione esistenziale dell'antifascismo nelle memorie di donne partigiane.

La prima azione a cui partecipai, il 16 dicembre, mi gettò in profondo sconforto. Francesco, Pasquale ed io seguimmo per un tratto di strada un fascista in divisa. Fu Pasquale a sparare. Vedendo il fascista accasciarsi sul marciapiede, e accorgendosi che si trattava di uno giovane, più o meno della nostra età, invece di allontanarsi Pasquale restò immobile, scosso da un tremito convulso e da conati di vomito. Toccò a me e a Francesco prenderlo sottobraccio e trascinarlo via a forza³⁶.

Con queste parole la partigiana Maria Teresa Regard, ha ricordato l'inizio della sua esperienza nella Resistenza.

Come lei, tra l'autunno del 1943 e la primavera del 1945, un'intera generazione di donne poco più che ventenni compie la scelta della «decisione ardita», come l'avrebbe definita Rita Montagnana; la scelta, di impugnare le armi e di combattere nella guerra al fascismo internazionale. Con gli uomini al fronte, mandati a combattere in terre lontane, poi coinvolti nella guerra civile e infine catturati come prigionieri di guerra, le donne diventano il bersaglio strategico della «guerra ai civili»; sono loro che si ritrovano protagoniste di quella forma di resistenza «senz'armi» fatta di piccoli-grandi gesti di sopravvivenza quotidiana. E sono proprio le memorie delle donne partigiane a rimettere in discussione il concetto e la legittimità della «guerra giusta», con le sue strategie e l'uso della forza, compresa la condotta criminale degli eserciti.

Prendere parte alla Resistenza significa scegliere, per la prima volta nella storia dei conflitti armati, di rinunciare con coscienza al ruolo di preda, di vittima e di bottino sacrificale.

Aderire alle formazioni partigiane significa anche combattere per la propria emancipazione e liberarsi dall'educazione fascista improntata al rispetto delle gerarchie, fuori e dentro le mura domestiche, che ha ridotto la donna ad essere «la pietra fondamentale della casa, la sposa e la madre esemplare»³⁷.

Per le donne fare la Resistenza assume i tratti di uno strappo definitivo con la società tradizionale; essere partigiane significa trasgredire i modelli comuni di donna, imposti dalla mentalità patriarcale. «Le donne rivendicano il diritto di disporre della loro sorte. Chi dice che il posto della donna è nella casa tradisce e mente. Le case crollano e il fatto che la

36 M. T. Regard, Autobiografia 1924-2000, Franco Angeli, Milano 2010, p. 37.

37 Si veda l'articolo de il selenita, Famiglia e demografia francese, in «La Tribuna», 9 agosto 1917, citato da P. Meldini, Sposa e madre esemplare. Ideologia e politica della donna e della famiglia durante il fascismo, Guaraldi, Rimini-Firenze 1975, p. 21.

donna sia l'angelo della casa non lo può impedire». Stanno qui, in queste parole, le motivazioni ideali di una scelta orgogliosa, per nulla scontata e mai rinnegata, di chi volle resistere: la «guerra privata» di donne che smettono improvvisamente di sentirsi soltanto madri o figlie, che non lottano solo contro l'occupante tedesco o i militi fascisti della Repubblica Sociale, ma per la liberazione di se stesse, anche dal pregiudizio morale e dalla discriminazione sociale imposta dalla cultura maschile.

È forse per questo che l'ex staffetta partigiana Marisa Ombra ha ricordato con malinconia più che con gioia la fine della sua esperienza partigiana, il momento della liberazione e il ritorno alla normalità, rivendicando quell'intensità di scoperte che la Resistenza aveva significato per le donne. «Finiva per noi ragazze la trasgressione», ha ricordato.

L'antifascismo delle bambine in guerra

Prima ancora che ispirarsi sul piano ideologico-militare alle rigide parole d'ordine della dirigenza dei partiti antifascisti riuniti nei CLN, è nella dimensione di critica istintiva alle vicende che si vivono ogni giorno, nel quotidiano, a segnare per le donne resistenti la via d'accesso all'antifascismo, in una manifestazione di distacco, inizialmente umano e quasi esistenziale rispetto alla retorica di un mondo incorruttibile e alle grandiose sorti d'Italia vagheggiate dalla propaganda di regime; una critica che è originata proprio dal fastidio che si prova verso l'apatia di una società dove bisogna solo «UBBIDIRE CREDERE E COMBATTERE», che ha rinunciato a lottare per l'affermazione di se stessa e delle proprie libertà civili e democratiche.

Ben prima della disfatta militare dell'8 settembre 1943 con l'avvento di un conflitto ideologico su larga scala, le basi della perdita di consenso al regime sono dunque originate proprio dalla profonda crisi sociale attraversata dal fascismo fin dagli anni Trenta, in un paese destinato ad entrare in guerra senza troppi entusiasmi.

Il consenso di cui il Duce ha goduto fino a quel momento, grazie alla bonifica delle paludi nell'agro Pontino o alle imprese nella guerra d'Etiopia, per il fatto di aver riportato dopo duemila anni l'Impero sui «colli fatali di Roma», non regge di fronte a una società che agli occhi delle future partigiane combattenti, all'epoca bambine, appare sempre più corrotta e segnata da incomprensibili disequaglianze sociali. I richiami al ruolo tradizionale della donna e l'esaltazione delle «massaie rurali» che lavorano i campi, o delle operaie chiamate paternalisticamente «lavoratrici proletarie e fasciste», stridono con le condizioni di miseria vissute nella realtà, che rendono il lavoro della donna necessario per integrare gli scarsi guadagni del capofamiglia.

Non deve allora sorprendere che la scelta di opporsi al fascismo venga

compiuta dalle generazioni piú giovani, in una sorta di ribellione interiore che solo successivamente condurrà all'approdo verso un chiaro impegno ideologico.

La scelta di resistere nasce allora come un processo di maturazione nell'intimo delle coscienze, prima che sul campo di battaglia; per alcune delle protagoniste si tratta di un alto ideale di libertà e democrazia, per altre del desiderio di un mondo migliore e piú equo; per altre ancora del bisogno di raggiungere una maggiore dignità umana oppure della reazione allo sfruttamento della propria classe sociale, «contro i soprusi, per salari migliori».

Non c'è dubbio però che tra le bambine cresciute negli anni Trenta all'ombra del regime di Mussolini ci siano già le future resistenti. L'educazione che il fascismo vuol dare alle nuove generazioni, è per sua natura incompatibile con la presenza delle donne nella cultura e nella sfera pubblica. La descrizione della donna come «ancora di salvezza dei popoli» si ispira a quelle teorie socio-biologiche che nell'essere femminile hanno intravisto uno «stato di minorità sessuale, d'inadeguatezza fisica al lavoro».

Correlato a questa mentalità è il fatto di considerare tollerabile il precoce abbandono agli studi delle piccole «figlie d'Italia», già alle classi elementari; da quel momento, come ricordano le lettere e memorie, sono loro ad aiutare le madri nei pesanti lavori domestici, a prendersi cura dei fratelli piú piccoli, ad andare nei campi a coltivare la terra e a badare al bestiame. Nel piccolo mondo delle bambine in guerra il senso di ribellione al regime finisce così per identificarsi con una battaglia personale per la fuoriuscita da uno stato d'inferiorità sociale e culturale. Per la gappista Maria Teresa Regard, la piú grave forma d'ingiustizia è rappresentata proprio dal fatto che «le donne non avrebbero potuto iscriversi alle facoltà scientifiche» e che non possano «accedere a determinate carriere e lavori». La sua, e quella di tante altre, è una sfida alla subalternità di genere proprio contro l'ideologia che considera la razionalità «inconcepibile con la psicologia femminile», perché «il genio è maschio». Il periodo trascorso sui banchi di scuola costituisce dunque quella palestra di opposizione all'educazione di regime, là dove le reti sociali e il vissuto familiare non fanno altro che fungere da corollario a un preciso percorso d'opposizione politica.

Non a caso, nel dopoguerra la battaglia perseguita dall'associazione dell'Unione nazionale donne italiane sarà proprio quella per la riforma del sistema educativo e la scuola dell'obbligo, unica e gratuita per tutti, per il «superamento delle condizioni di arretratezza negli strati della popolazione economicamente e culturalmente piú deboli» e quindi per «riaffermare il diritto della donna all'istruzione».

La subalternità del mondo femminile è ribadita anche dalla Chiesa cattolica, che grazie alle politiche sociali di regime ottiene un controllo

della società pressoché definitivo; il concetto che fa della «donna d'Italia» la «pietra fondamentale della casa», la «madre, sposa, collaboratrice essenziale dell'uomo nella vita sociale non meno che nell'azienda domestica» non può che trovare pieno accordo da parte del mondo cattolico. D'altra parte già nel marzo 1926 il capo dell'Ufficio stampa del Partito fascista ha già avuto modo di segnalare a tutte le federazioni come una «politica femminile di regime di grande efficacia» possa essere realizzata solo ed esclusivamente «attraverso le buone tradizioni italiane dello spirito cattolico».

La stessa enciclica di papa Pio XI, *Casti connubi*, del 1930 sostiene che «il compito nobilissimo di sposa, di madre e di compagna» debba accordarsi con l'ordine all'interno della famiglia, basato sulla «superiorità del marito sopra la moglie e i figli» nonché sulla «pronta soggezione e ubbidienza della moglie».

Scegliere di combattere in armi nelle formazioni partigiane significa allora, dare una risposta definitiva, risoluta e forte a un mondo segnato da una violenza che non è solo militare ma anche culturale.

Da partigiane a «madri costituenti»

Nel combattere la guerra partigiana le donne non corrono certo meno rischi degli uomini. Non solo nel corpo a corpo che s'ingaggia col nemico nei contesti della guerriglia urbana, con azioni a sorpresa, audaci e imprevedibili, ma anche negli attacchi compiuti in montagna contro le colonne dell'esercito tedesco o le milizie fasciste in transito; e ancora nel lavoro clandestino di preparazione agli scioperi nelle fabbriche o nelle campagne e nelle azioni di sabotaggio.

Ciò vale a maggior ragione per quelle donne che scelgono di operare nei Gap, i Gruppi d'azione patriottica organizzati dalle brigate Garibaldi per condurre la guerriglia urbana; gruppi già sperimentati in altre realtà di resistenza europea dove s'impone la ferrea regola della clandestinità e della vita in solitudine per molti mesi.

Modellati sull'esempio delle unités de choc francesi e anche sui gruppi sostenuti dai britannici nel Nord Europa, i Gap conducono unaforma di guerriglia molto dura che obbliga alla vita in isolamento, a reggere un altissimo livello di tensione emotiva, avendo i nervi ben saldi quando ci si trova a sparare al nemico per poi fuggire e scomparire nei vicoli della città che è il proprio territorio operativo di guerriglia. Le partigiane reclutate nei Gap sono poi costrette a dormire in giacigli di fortuna, ogni notte in un posto diverso; isolate e distaccate dal resto dei compagni per necessità di segretezza, rimangono per molto tempo senza collegamenti in attesa di un'azione da compiere.

Pur costellata di sacrifici e sofferenze, la scelta di resistere è tuttavia così

radicale da sospendere, inevitabilmente nel dopoguerra, verso un nuovo impegno nella vita politica e sociale del paese. Perché è proprio dalla scelta antifascista e dalla guerra partigiana che avrà inizio quel processo di svecchiamento e di modernizzazione della società italiana, che vedrà le donne conquistare dapprima i diritti politici e dopo molte battaglie anche i diritti civili.

Con le elezioni per il referendum istituzionale del 2 giugno 1946, le prime in cui le donne saranno chiamate a votare (21 saranno le elette all'Assemblea Costituente), le donne porteranno in dote nella politica italiana, un intenso bagaglio di «vita e di azione per la causa della libertà e della solidarietà umana»³⁸.

Natka Badurina, Università di Udine

L'immagine delle donne della resistenza jugoslava dalla seconda guerra mondiale ad oggi

Il movimento antifascista ha segnato una svolta storica per quel che riguarda la partecipazione femminile nella vita politica e militare. La novità dell'attivismo femminile ha dovuto però essere tradotta nelle rappresentazioni codificate per entrare nell'immaginario collettivo e successivamente influire sui ruoli di genere accettati nella società jugoslava del dopoguerra. Di tali rappresentazioni e interazioni con la realtà, dal dopoguerra ad oggi, daremo qui una breve rassegna³⁹.

Prima della guerra

L'adesione all'antifascismo per le donne significava unirsi alla lotta per il bene comune, ma anche lottare per i propri diritti. Perciò tale adesione va inquadrata anche nella storia dei movimenti femminili del periodo prima della guerra. La mobilitazione femminile nella resistenza jugoslava, guidata dal partito comunista, ha continuato l'attività del movimento socialista per i diritti delle donne operaie, attivo nelle terre jugoslave tra le due guerre. Oltre al movimento socialista delle operaie, nel periodo tra le due guerre era attivo nei principali centri urbani della Jugoslavia monarchica anche il movimento femminista (borghese, riformista) per il diritto delle donne al voto. Il legame di questo attivismo con la resistenza antifascista è stato completamente rimosso nella storiografia jugoslava. Ricerche svolte nell'ambito della storia delle donne hanno invece dimostrato che i due movimenti - quello socialista e quello femminista - hanno collaborato in maniera significativa, sostenendosi a vicenda (Sklevicky 1996: 81).

38 Filomena Delli Castelli, Il giorno che le donne si presero la storia, in «La Repubblica», 19 febbraio 2006, p. 28.

39 La maggior parte di dati qui esposti si riferisce alla società jugoslava in generale, ma la prospettiva specifica adottata è quella della società croata.

Durante la guerra

Con l'inizio della guerra le femministe liberali trovano pochissimo spazio per l'attività pubblica, mentre quelle organizzate con il partito comunista si attivano attraverso numerose forme di lotta al fascismo, e nel 1942 fondano l'organizzazione del Fronte antifascista delle donne (AFŽ). Oltre alla lotta antifascista, i loro obiettivi riguardavano i diritti delle donne: l'uguaglianza nei diritti politici e lavorativi, la difesa della maternità e dei diritti riproduttivi, la tutela sociale dei lavori di cura, l'accesso all'istruzione.

La Croazia dal '41 al '45 è uno stato fascista governato dal movimento ustascia, la cui propaganda riguardo al ruolo delle donne è legata al modello esemplare della madre di numerosi figli e custode del focolare. La propaganda ustascia reagisce ferocemente alle notizie sulle donne che si attivano nella lotta antifascista, creandone un'immagine diffamatoria di feroci bestie imbruttite e mascolinizzate. Donne emancipate e femministe, che sfuggivano a questi due semplici stereotipi, erano con un certo imbarazzo classificate come „quel terzo tipo di donna“ (Jambrešić Kirin 2008: 41).

La propaganda partigiana e comunista doveva a sua volta gestire, interpretare, "addomesticare" la nuova realtà con una propria immagine della "nuova donna". Nel crearla, doveva riallacciarsi alla tradizione, per rassicurare le masse contadine del cui appoggio aveva bisogno. La creazione di questa immagine era affidata agli uomini - giornalisti, poeti - che la elaboravano in maniera poetica, richiamandosi alla tradizione letteraria e mitologica (il titolo di un famoso discorso del poeta Vladimir Nazor del 1944 è "Dalle Amazzoni alle partigiane") e soprattutto alla poesia popolare. La tradizione epica rispecchiava però il profondo patriarcalismo delle società di tutte le repubbliche jugoslave, e dopo la guerra avrebbe rappresentato un grave ostacolo alla modernizzazione e all'emancipazione femminile (Batinic 2015). Credendo che l'emancipazione e il folclore potessero andare insieme, il poeta Nazor concludeva il suo discorso con un'affermazione lapidaria: „Per noi la questione femminile è risolta“.

Il dopoguerra

Coerentemente con il programma del partito, nella Jugoslavia socialista vengono subito garantiti alle donne i diritti politici e lavorativi. Considerando che con tali leggi la questione delle donne fosse risolta, il partito si avviava verso l'abolizione dell'AFŽ, che avverrà nel 1953. Contemporaneamente però si segnala un forte ritorno ai modelli patriarcali. Le statistiche dimostrano che la massiccia partecipazione delle donne nella lotta non è stata adeguatamente riconosciuta nella loro partecipazione negli organi e istituzioni del dopoguerra (Jancar Webster 1990: 163).

In questo contesto, il ricordo della partecipazione femminile alla lotta antifascista viene inglobato nella narrazione ufficiale della guerra di

liberazione. Tale narrazione rappresentava per il nuovo stato jugoslavo il suo nucleo identitario, un fuoco sacro che sarà mantenuto vivo fino alla fine di questo stato, attraverso canali ufficiali di storiografia, libri di testo, musei e centri di commemorazione, ma presto anche attraverso mezzi di comunicazione di massa. È un ricordo basato sul "mito dell'esperienza bellica" (il termine è di George Mosse; v. Jambrešić Kirin 2008: 20), fortemente militarizzato, eroico e patriarcale. I numerosi ruoli che le donne hanno avuto nella lotta antifascista, le loro varie origini sociali e politiche e varie motivazioni e modalità di partecipazione, vengono in questa epopea storica ufficiale ridotti a pochi schemi, come quello di giovane staffetta e partigiana audace quanto gli uomini, o, in alternativa, quello della madre del partigiano che stoicamente sopporta la notizia della sua morte. La figura della giovane partigiana nella cinematografia jugoslava presto assumerà, seguendo modelli hollywoodiani, qualità di bellezza erotica e il potenziale della vittima (di violenza, stupro, morte), attraverso il quale la vulnerabilità femminile rientra a far parte della rappresentazione femminile. Il primo film sulla guerra partigiana è dedicato proprio a questa figura e porta il nome della protagonista - Slavica (1946). Come osservano le critiche femministe di oggi, non è un caso che la protagonista alla fine del film muoia in battaglia; non era chiaro, effettivamente, che posto essa avrebbe dovuto occupare nella società del dopoguerra.

Dagli anni '60 agli anni '80

Lo schema eroico continuerà a riprodursi fino alla fine dello stato jugoslavo. Nonostante questa ripetizione, o forse proprio a causa di essa, dagli anni settanta appare la sensazione, anche tra gli stessi ideatori della propaganda, che il ricordo della guerra di liberazione tra la popolazione stesse sbiadendo. Si cominciano quindi a sfruttare i nuovi mezzi di comunicazione offerti dal boom economico e dalla nascita della società di consumo. Storie di guerra raccontate da donne sulle pagine di riviste di pettegolezzi acquistano toni sentimentali, scandalistici e di lieto fine (Jambrešić Kirin 2008: 36).

Negli anni Settanta nasce il femminismo jugoslavo fortemente influenzato da movimenti femministi occidentali. Se in occidente il femminismo è stato spesso legato ai movimenti della sinistra, in Jugoslavia esso invece era visto come un pericoloso prodotto occidentale, conservatore, contrabbandato in una società che di esso non aveva alcun bisogno perché, appunto, qui la "questione femminile era risolta". Bisogna dire che, rispetto all'Italia, le donne jugoslave avevano garantiti molti più diritti riguardanti la famiglia, la riproduzione, il lavoro. L'insoddisfazione e la critica delle femministe non prendevano di mira tali diritti acquisiti, ma piuttosto una società che, nonostante i testi legislativi, era ancora fortemente misogina e patriarcale. Il periodo segnala anche un rinnovato interesse storiografico per le donne della resistenza e per l'AFŽ. I risultati delle nuove indagini sono molto

diversi dalla storiografia ufficiale fino ad allora promossa, e rivelano la delusione delle partigiane per il mancato riconoscimento del loro impegno nel dopoguerra (Jancar Webster 1990) oppure le pressioni del partito che l'AFŽ aveva subito prima della sua cessazione (Sklevicky 1996).

La già menzionata sentimentalizzazione del ricordo aveva dato spazio alle storie di sofferenze private, prive di alcuna importanza globale o portata eroica, seppur sempre in linea con il partito. Qualche anno dopo, negli anni ottanta, si sarebbe aperto anche lo spazio per i racconti di chi durante la guerra non stava dalla parte dei vincitori. Anche se il diritto di ricordare "degli altri" sembrava in un primo momento un segno positivo della democratizzazione della memoria, poco dopo esso si sarebbe rivelato come una sua frammentazione, una rivendicazione del singolo ricordo con la pretesa della verità assoluta, e senza possibilità di conciliazione.

Il postsocialismo

Il periodo dopo la caduta del socialismo è stato segnato da una radicale reinterpretazione del passato che oltre allo sguardo critico verso i lati oscuri del periodo socialista ha anche rivalutato in senso positivo fenomeni storici finora tabuizzati. Ciò ha purtroppo portato alla riabilitazione dello stato ustascia, alla rivisitazione in chiave positiva e vittimista dei collaborazionisti, alla demonizzazione del movimento partigiano e al ritorno dell'immagine delle donne partigiane come creature sadiche e assettate di sangue che conoscevamo dalla propaganda ustascia. Si potrebbe dire che il revisionismo storico in Croazia ha avuto due ondate principali: la prima negli anni '90, parte dello slancio nazionalista in tempi bellici, e l'altra con il cambio governativo dell'inizio del 2016, che trova il suo naturale contesto nell'attuale crisi economica e dei valori europei. Parallelamente a queste immagini negative delle donne della resistenza, sono oggetto di attacco anche i diritti delle donne ereditati dal socialismo.

Ciò che nella situazione attuale colpisce di più è la schematicità delle immagini delle donne e l'incapacità della società di comprendere la complessità della loro storia e ruolo politico. L'unico modo di curare questa mancanza sembra essere il lavoro storiografico, sociologico, antropologico, e l'auspicata costruzione di un archivio o un museo delle donne, possibilmente transnazionale, che raccoglierebbe la storia, le testimonianze e le interpretazioni complesse che le donne non hanno potuto esprimere nelle rappresentazioni che di loro hanno sempre fatto gli uomini.

Bibliografia

- Batinic, Jelena. 2015. *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*. Cambridge: Cambridge University Press
- Jambrešić Kirin, Renata. 2008. *Dom i svijet*. Zagreb: Centar za ženskostudije
- Jancar Webster, Barbara. 1990. *Women and revolution in Yugoslavia*. Denver, Colorado: Arden Press
- Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženskainfoteka

Irene Bolzon, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione

Donne e Resistenze nel fondo della Corte d'Assise Straordinaria di Trieste: verso una geografia di genere?

L'obiettivo di questo intervento è offrire alcuni spunti di riflessione scaturiti dalle ricerche ancora in corso condotte dall'Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione di Trieste nell'ambito del progetto "La difficile Resistenza sul confine orientale italiano", finanziato dalla Presidenza del Consiglio dei Ministri tra le iniziative per il 70° anniversario della Liberazione.

La ricerca si è focalizzata soprattutto sul fondo archivistico della Corte d'Assise Straordinaria di Trieste, i cui incartamenti sono stati oggetto di una lettura completamente rovesciata rispetto al consueto. Il focus dell'indagine non è infatti stato rivolto ad un'analisi del fenomeno collaborazionista italiano ma bensì alle vittime dei principali reparti repressivi operativi nel contesto giuliano. Lo scopo che ha guidato la ricerca è stato quello di ricercare tra i nomi di coloro che furono oggetto delle diverse forme della repressione collaborazionista tracce delle molte espressioni della Resistenza locale, con particolare riferimento alle Resistenze non armate, quelle femminili e quelle nate al di fuori di strutturate esperienze politiche e di partito.

I primi risultati di questa indagine fanno emergere la presenza di un tessuto di relazioni fortemente connotato dalla compenetrazione di mondi, anche femminili, che si muovono in una dimensione antifascista dai connotati fortemente pre-politici ma che nonostante questo furono capaci di offrire sostegno anche alle forme di lotta armata più politicizzata.

Mirando l'attenzione sul coinvolgimento delle donne nell'ambito di questo tessuto di relazioni, il dato che salta immediatamente all'occhio è una significativa presenza delle donne tra le vittime dei reati di collaborazionismo, soprattutto per le vicende che ebbero luogo a Trieste. Qui il tessuto urbano sembra accentuare e moltiplicare le occasioni che permettono alle donne di farsi protagoniste di esperienze resistenziali. Da qui la domanda di partenza relativa al fatto se sia possibile parlare di una geografia di genere, ossia di una presenza femminile resa più marcata da alcune specifiche condizioni ambientali poste dal contesto di riferimento.

I procedimenti penali più interessanti per indagare il protagonismo femminile sono quelli relativi agli agenti operativi all'interno dell'Ispettorato Speciale di Pubblica Sicurezza, che fece registrare tra le sue vittime per la maggior parte donne. Tra di esse, spesso vittime di efferate sevizie e di abusi sessuali, figurano moltissime donne di nazionalità slovena e molte di esse risultavano collegate al movimento partigiano. Diverse di esse presentavano legami familiari diretti con i combattenti delle formazioni,

erano state coinvolte in reti di supporto logistico e assistenziale, avevano fatto delle loro case rifugi e ospedali per partigiani in difficoltà. Tuttavia, interrogate direttamente sulla questione, pochissime di esse si presentarono come partigiane o collaboratrici effettive del Movimento di Liberazione, derubricando il loro concreto appoggio e i rischi ad essi connesso come un naturale e dovuto gesto di aiuto a connazionali, congiunti e più in generale a persone in difficoltà.

Le risposte, spiazzanti se lette e interpretate secondo un approccio politico tradizionale, sono indicative rispetto all'atteggiamento mentale adottato da queste donne nell'affrontare l'esperienza della guerra civile. La scelta, o la concatenazione di scelte, che le portò a farsi sostegno di una lotta sociale, nazionale e al contempo politica assume un valore particolare se letta soprattutto nell'ambito di un contesto, quello urbano, che rendeva le possibilità di collaborazione con il nemico molteplici e allettanti. Le basi operative dei partigiani o le stamperie clandestine spesso erano situate in appartamenti all'interno di condomini dove le notizie correavano veloci e dove le reti di delazione erano particolarmente ramificate.

La capacità dimostrata da queste donne di farsi tessuto connettivo e parte integrante della macchina organizzativa a sostegno della resistenza locale e gli spazi conquistati nei mesi dell'occupazione trovarono un riscontro anche nelle settimane successive alle contrapposte e controverse liberazioni cui andò incontro la città di Trieste. Molte di queste donne vittime di violenze all'interno dell'Ispettorato furono al centro dell'attività del Tribunale del Popolo di Trieste e dalle numerose commissioni di epurazione nate in maniera estemporanea nei 40 giorni successivi all'arrivo delle armate dell'Esercito di Liberazione Jugoslavo. Piccole comunità di donne nate durante la detenzione, gruppi di madri alla ricerca dei loro figli scomparsi si riunirono con lo scopo di cercare giustizia, dando vita a forme di vera e propria attività politica che nacquero però, ancora una volta, al di fuori dei quadri strutturati di partito.

Fabio Verardo, Università di Trento

Il ruolo delle donne nei funerali del partigiano Renato Del Din; Tolmezzo, 27 aprile 1944

In questo contributo desidero analizzare la partecipazione popolare al funerale del partigiano Renato Del Din per far emergere forme di resistenza non convenzionali, gesti di sfida e di opposizione al nazifascismo veicolati dal protagonismo delle donne che si concretizzarono in ruoli complessi capaci di tenere insieme tradizione e rottura con il passato.

Nella notte tra il 24 e il 25 aprile i partigiani osovani comandati da Renato Del Din "Anselmo" attaccarono le caserme della Milizia Confinaria Difesa

Territoriale e del 136° Reggimento alpini tedeschi per compiere un'azione dimostrativa. Nell'attacco Del Din rimase ferito gravemente⁴⁰; portato agonizzante all'albergo "Alle Alpi" passarono lunghe ore prima che venisse trasportato in ospedale, dove morì alle prime luci del mattino⁴¹.

L'attacco creò immediatamente scalpore; costrinse i nazifascisti sulla difensiva, fu il primo episodio di guerriglia nella cittadina e fu l'apice delle violenze del periodo. Contemporaneamente il caduto, anche se non identificato, fu riconosciuto come un ufficiale degli alpini e cominciò a circolare voce che fosse stato maltrattato mentre era agonizzante⁴²: ciò creò una forte empatia con la popolazione che comprese gli obiettivi dell'azione partigiana.

In questo modo, mentre erano in corso le inchieste nazifasciste, la popolazione accorse alla camera mortuaria dell'ospedale per rendere omaggio alla salma del partigiano. Poiché era stata privata degli indumenti, molte persone - tra le quali diverse donne - provvidero spontaneamente a rivestire la salma da ufficiale degli alpini e si organizzarono per dare forma solenne ai funerali. Vennero posti alcuni militi di guardia, ma l'afflusso continuò; sulla bara coperta di fiori fu adagiato un cappello alpino e un Tricolore. I nazifascisti stabilirono quindi di seppellire il partigiano alla sola presenza del cappellano, senza suono di campane e trasportando il feretro per vie secondarie. Appena furono note, tali disposizioni furono accolte negativamente e nel pomeriggio del 26 aprile si radunò molta gente. Tedeschi e fascisti ne rimasero impressionati e, confidando in una scarsa partecipazione, disposero di celebrare la funzione alle prime luci del giorno successivo.

La sera stessa molte donne si organizzarono per partecipare ai funerali. Contando sulla collaborazione dei sacerdoti di Tolmezzo, alle ore 7 del 27 aprile 1944 le strade si animarono di donne e ragazzi con mazzi di fiori. Secondo don Primo Sabbadini, «Quando la bara fu collocata sulla carrozza il capitano dei Carabinieri rese il saluto militare e la folla ad una voce gridò: "in Duomo"»; si mosse un corteo numeroso⁴³. I nazifascisti cercarono comunque di farlo deviare, ma intervennero Maria Agata Bonora, Gentile Cargnelutti, Sara Menchini e Franca Marini, che si frapposero al carro e, prese per le briglie un cavallo, fecero muovere il corteo verso il centro. Furono suonate le campane e l'arciprete benedisse la salma in duomo. Poi la bara fu scortata in cimitero sfilando davanti alle sentinelle.

40 F. Tacoli, *Io c'ero...e adesso racconto. Ricordi di un partigiano in Friuli 1943-45*, FUL•L Editore, Udine 2000, p. 35.

41 F. Verardo, *Giovani combattenti per la libertà. Renato Del Din, Giancarlo Marzona, Federico Tacoli, Gaspari*, Udine 2013, pp. 46-74.

42 Archivio di Stato di Udine (d'ora in poi ASUD), Fondo CAS, b. EC 1, Registri delle sentenze 1946, sentenza n. 81 contro Luigi Colusso.

43 APDD, *Relazione sui fatti del 25-28 aprile 1944*.

Mentre la bara scendeva nella fossa alcune donne gridarono esclamazioni patriottiche riconoscendo il gesto d'eroismo del partigiano.

Se durante la cerimonia tedeschi e fascisti non osarono intervenire, subito dopo il rito le persone coinvolte furono interrogate dalle SS⁴⁴. Per ritorsione fu ridotta la libertà di movimento e vietati gli assembramenti minacciando l'uso delle armi e la presa di ostaggi⁴⁵. Il capitano dei carabinieri Arbitrio fu redarguito «per non essersi opposto con le armi» e fu allontanato da Tolmezzo⁴⁶. Si segnalano casi di delazione che condussero ad arresti e deportazioni.

La partecipazione al funerale rappresenta un esempio di resistenza attiva senza armi veicolata dal contributo femminile; è un episodio di disubbidienza e di sfida attuate con la sola forza di gesti simbolici. Rappresenta il tentativo di tenere insieme valori tradizionali, patriottismo e opposizione all'occupazione. Inoltre contribuì a creare il mito del partigiano Del Din - riconosciuto dalla popolazione come uno di loro⁴⁷, come un martire e un eroe - e divenne un esempio per le altre comunità⁴⁸. In questo contesto le donne assunsero ruoli fondamentali: sostituirono la madre ignota nel pianto, assicurarono il rispetto della tradizionale pietas verso i defunti, disubbidirono e sfidarono l'ordine costituito; esercitarono un ruolo di supplenza delle figure maschili lasciando spazio solo ai sacerdoti per i gesti connessi alla ritualità religiosa. Quelle donne erano madri di famiglia e di partigiani, donne riconosciute partigiane solo dopo il conflitto, donne che videro nel partigiano caduto il figlio o il marito partito per la guerra. Per molte il funerale rappresentò un'occasione di catarsi e l'auspicio di compiere un gesto che si desiderava veder compiuto verso un proprio caro. Molti vi videro un richiamo ideale al milite ignoto, non tanto per quello che rappresentava nella retorica fascista, quanto per il significato dei riti del 1919. La partecipazione alle esequie rappresentò una reazione alla crudeltà e all'arroganza del potere. Tra i molti significati politici si rintraccia il richiamo al patriottismo, inteso come rigenerazione della nazione; il riferimento alla vera patria fu operato con gli strumenti tradizionali, ma con un cambiamento di passo che screditò i fascisti e ne disconobbe la legittimità. Questi gesti scavarono un solco profondo e rappresentarono una sfida che continuò anche nei giorni successivi, con il gesto di portare fiori sulla tomba del partigiano.

---

44 Augusto Vidoni, in «Cronache Tolmezzine», numero speciale, 1995.

45 G. A. Colonnello, *Guerra di Liberazione*, Editrice Friuli, Udine 1965, p. 200.

46 APDD, *Relazione di don Primo Sabbadini*, 11 giugno 1945.

47 M. Gortani, *Il martirio della Carnia*, cit., p. 88.

48 G. Angeli, N. Candotti, *Carnia libera. La Repubblica partigiana del Friuli (estate-autunno 1944)*, Del Bianco, Udine 1971, pp. 33-34.

Daniela Rosa, Associazione Le Donne Resistenti

Una disubbidienza civile: le donne friulane di fronte l'8 settembre 1943.

Il progetto Una disubbidienza civile - le donne friulane di fronte all'8 settembre 1943 rispondeva ad una doppia finalità. La prima, indicata dalla storica Anna Bravo, ossia di dare visibilità alle invisibili, di valorizzare la "banalità" del bene, della solidarietà, del fare la cosa giusta in un momento storico gravissimo in cui già opporsi all'indifferenza ha rappresentato un gesto di resistenza civile, dopo decenni del "mene frego" fascista. La seconda di verificare se i fatti di cui eravamo venute quasi per caso a conoscenza che riguardavano le donne "dei bigliettini dei treni", potevano essere ascritti a quella tassonomia di azioni che J.Semelin nel suo libro *Senz'armi di fronte ad Hitler* aveva definito con il termine di "resistenza civile". La storia del progetto affonda le sue radici in una nuova didattica della storia da parte della grande ideatrice di questa ricerca, Paola Schiratti, che con Nadia Tovattelli e la sottoscritta sentivano l'esigenza di un nuovo percorso metodologico-didattico di insegnamento/ apprendimento della storia "a caldo", di avviare un laboratorio attivo di ricerca storica basata sulle interviste, di co-costruzione tra docenti e studenti/esse che aprisse alla passione per le storie, già da tempo collaudata con le classi. Il lavoro ad un certo punto si arricchì di nuovi contributi e si strutturò in modo definitivo dopo l'intervista a Fidalma Garosi, la partigiana Gianna, nel 2008. In quell'intervista per la prima volta in assoluto "Gianna" Garosi raccontò ai ragazzi e alle ragazze della classe IV AL dell'Istituto Zanon di Udine degli atti compiuti dalle donne friulane che a partire dall'8 settembre 1943 erano intervenute attivamente per portare conforto, aiuto, sostegno agli internati militari prima, ai deportati e alle deportate poi, diretti ai campi di concentramento del Nord Europa. I prigionieri e le prigioniere facevano cadere bigliettini di saluto destinati alle loro famiglie e le donne si erano fatte onore di non lasciarne nemmeno uno a terra, per poi scrivere ai famigliari dei prigionieri e avvertirli del passaggio dei loro cari. La notizia di questi episodi, man mano che si procedeva nella ricerca, veniva diffusa, si accresceva e si arricchiva di particolari. Sono state trovate copie dei bigliettini, memorie negli archivi parrocchiali, testimoni di quei fatti che si sono fatte avanti, sia le donne che hanno agito, sia persone salvate da queste friulane sconosciute che hanno messo a repentaglio la loro vita. Materiali che apparvero subito troppo preziosi per rischiare di perderli: rappresentavano una delle prime forme spontanee di resistenza al nazifascismo da parte di donne di ogni età. Un patrimonio di vita civile e un esempio di solidarietà ed impegno morale che andava fatto conoscere e ricordato. Paola Schiratti, all'epoca consigliera provinciale e vicepresidente della Commissione provinciale di Udine delle Pari Opportunità, il 22 marzo 2010 riunì un gruppo di rappresentanti delle

varie associazioni per sostenere un progetto di valorizzazione di quelle donne sconosciute. L'intento era di raccogliere le parole di tante donne, all'epoca spesso giovanissime, poco più che bambine, che non esitarono ad auto organizzarsi per recare conforto ai prigionieri in transito nei carri bestiame diretti ai lager tedeschi. Azioni forse "minori" dal punto di vista deformato della lente della guerra ma di eccezionale portata nel contesto in cui avvennero. Fu costituito, informalmente, un comitato "Donne resistenti" di cui facevano parte Ivana Bonelli (Donne in nero), Carmen Galdi (Commissione PP00. Del Comune di Udine), Antonella Lestani e Flavio Fabbroni (A.N.P.I.), Marisa Sestito e Maila D'aronco (C.O.R.E.), Amanda Tavagnacco, Francesca Tamburlini, i registi Paolo Comuzzi e Andrea Trangoni (Macheri-Pabitele), Rosanna Boratto, Maria Grazia Allievi e la sottoscritta. Il progetto, presentato alla Regione FVG e successivamente finanziato dalla stessa, venne articolato in più fasi: il primo giugno del 2011 con la posa di una lapide all'ingresso della Stazione Ferroviaria di Udine a ricordo delle protagoniste e degli eventi. Il 26 settembre 2012 con la presentazione ufficiale del docu-film Cercando le parole, (regia di P.Comuzzi e A. Trangoni), accolto da immediato successo che si conferma tuttora in occasione delle numerose proiezioni richieste da varie località in regione e fuori regione. L'ultima fase del progetto si è concretizzata nei saggi che compongono il volume Una disubbidienzacivile. Le donne friulane di fronte all'8 settembre del 1943 presentato a questo convegno, basato in parte sulle interviste alle testimoni raccolte da Alessia Ursella e Alessandra Burelli. La ricerca in ogni sua fase è stata coordinata da Rosanna Boratto e dalla sottoscritta, coautrici del testo presentato alla cittadinanza il 18 giugno 2014 e che si è voluto conservasse il titolo del progetto di cui chiudeva il ciclo.

Igor Jovanović e Igor Šaponja

Destini istriani. Memorie di donne resistenti in Croazia.

L'entrata delle donne nel NOP (Movimento di Liberazione Nazionale) riveste un significato speciale per la parte croata dell'Istria. Le donne entrano in maniera più massiccia nella lotta antifascista dopo la capitolazione dell'Italia nel settembre del 1943. Solamente un mese più tardi, nell'ottobre dello stesso anno, sull'Istria si abbatté "Il nubifragio", l'offensiva delle truppe tedesche popolarmente nota come "L'offensiva di Rommel." E' un periodo di incendi, di morti e di sofferenza, subita dalle donne-soldato istriane insieme agli altri soldati.

L'entrata delle donne nel NOP annuncia anche un "nuovo ordine sociale" che, fra le altre cose, si baserà sulla parità di genere. Contemporaneamente si assiste ad uno scossone dentro la famiglia tradizionale istriana, in gran

parte rurale e patriarcale.

Le donne che partecipano al movimento di resistenza in Istria sono membri di molte organizzazioni giovanili e politiche. La maggioranza delle donne fa parte del AFZ (Fronte Antifascista Femminile), organizzato dal NOP, il quale, sul fondamento dell'antifascismo, raduna le donne, le istruisce, le forma politicamente e le prepara per attività che richiedono grande mobilità e intraprendenza. Le donne, di regola, destano infatti meno sospetti e in tal modo possono muoversi in tutta l'Istria, soprattutto nelle città.

Nel luglio 1944, in Istria si tiene la Conferenza provinciale di AFZ dove si radunano più di 3000 partecipanti, di cui 1.500 sono donne.

Dei circa 28.000 membri delle forze antifasciste in Istria, quasi 5.000 sono donne. Molte di loro vengono uccise durante i combattimenti o muoiono nei campi di concentramento nei territori di tutto il Terzo Reich. L'unica donna istriana, insignita dell'onorificenza di Eroe Nazionale (la più grande onorificenza jugoslava) è Olga Ban.

Oltre alla partecipazione attiva nella lotta, le donne fanno anche i corrieri, le maestre, si prendono cura dei feriti, preparano e portano il cibo ai soldati, cuciono uniformi, abbigliamento e calzature, distribuiscono volantini, scrivono slogan, fabbricano pali del telefono e del telegrafo, partecipano ad altre azioni di sabotaggio mostrando grande determinazione e coraggio. Dopo la Seconda guerra mondiale, le donne in Jugoslavia ottengono il diritto di voto e l'uguaglianza sociale e previdenziale.

Sul coraggio delle donne in guerra testimonia anche la dichiarazione di Mirko Tepavac, combattente antifascista e Ministro degli Esteri della SFRJ (Repubblica Socialista Federale di Jugoslavia), che in un'occasione ha dichiarato: "Nella guerra ho imparato a rispettare le donne. Ho visto molti eroi tra gli uomini, così come molti codardi; ma di questi codardi non ne ho mai visti fra le donne".

WOMEN OF THE RESISTANCE

“Women of the Resistance” was co-financed by the European Commission’s Europe for Citizens programme.

Duration: 1. 1. 2015 - 30. 6. 2016

Reference Number: GRU-PAR-25/12

Partners: Kulturno izobraževalno društvo PiNA (SLO), Bonawentura Società Cooperativa (IT), La Giordola (IT), Associazione Quarantasettezeroquattro (IT), Zaklada za poticanje partnerstva i razvoja civilnog društva (CRO), CSS Teatro stabile di innovazione del Friuli Venezia Giulia (IT), Istarska županija (CRO)

Keywords: Women Empowerment, II. World war, Non-formal Education

Project team:

Aleksandra Andrić	Helga Možé Glavan	Rita Maffei
Alessandro Cattunar	Julian Sgherla	Ruben Vuaran
Andrej Pevec	Kaja Cunk	Sabrina Morena
Borut Jerman	Katerina Kljun	Silvia Antonelli
Chiara Perini	Luigina Tusini	Štefan Čok
Dina Juričić	Maja Marić	Tihana Babić
Francesca Puppo	Marta Zaccaron	Vid Tratnik
Giustina Testa	Martina Draščić	

This project has been co-funded with the support from the Europe for Citizens Programme. This Communication reflects the views only of the author and the European Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Co-funded by the
Europe for Citizens Programme
of the European Union

Special thanks to:

Erika Rossi	European commission - Education, Audiovisual and Culture Executive Agency
Lorena Fornasir	Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia
Špela Vučajnk	Mestna občina Koper
Tamara Zaner	Gradska knjižnica i čitaonica Pula
Ema Lukan	Comune di Gorizia
Gregor Sotlar	Comune di Udine
Juan Miguel Pena Matos	Comune di Trieste
Camilla Tomba	Teatro Palamostre (Udine)
Michele Codarin	Teatro San Giorgio (Udine)
Francesco De Luca	Risiera di San Sabba (Trieste)
Barbara Scarciglia	Casa Circondariale di Trieste
Alice Bensi	Conservatorio di Musica "G. Tartini" (Trieste)
Dunja Nanut	Centostazioni - Stazione centrale di Trieste
Roberto Spazzali	Istituto regionale per la storia del Movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia
Natka Badurina	Odsek za zgodovino in etnografijo pri Narodni in študijski knjižnici / Sezione di storia ed etnografia presso la Biblioteca nazionale slovena e degli studi (Trieste)
Gianni Peteani	
Gianni Torrenti	
Fabiana Martini	
Miriam Monica	
Marcela Serli	
Nikla Petruska Panizon	
Laura Bussani	
ElenaHusu	
Igor Jovanović	
Igor Šaponja	
Ivan Mišković	
Dinka Jerin	

WOMEN OF THE RESISTANCE

"Women of the Resistance" was co-financed by the European Commission's Europe for Citizens programme.

Reference Number: GRU-PAR-25/12

The content of this publication does not reflect the official opinion of the European Union. Responsibility for the information and views expressed in the publication lies entirely with the author(s).

Contact:

Kulturno izobraževalno društvo PiNA

Gregorčičeva ulica 6, 6000 Koper

Tel. +386 (0)5 63 00 320

info@pina.si / www.pi

